

B I U L E T Y N
ORMIAŃSKIEGO TOWARZYSTWA KULTURALNEGO

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Ք Ի Ր

Numer Թիւ

3

K R A K Ó W Բ Ր Ա Բ Ո Վ Ի Ա

1994

BIULETYN ORMIANSKIEGO TOWARZYSTWA KULTURALNEGO

ՀԱՅ ԱՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

W Biuletynie są publikowane relacje, wspomnienia, opinie, opracowania naukowe i inne utwory dowolnej formy, których tematyka jest związana z historią, kulturą i współczesnymi problemami Ormian i Armenii.

Kolegium Redakcyjne Anna KRZYSZTOFOWICZ (przewodnicząca)
Adam MUECK
Andrzej PISOWICZ
Michał TEODOROWICZ
Adam TERLECKI
Antoni AMIROWICZ (sekretarz)

Adres Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne
pl. Bohaterów Getta 16/10
30-547 KRAKÓW

Numer konta PKO-BP I O/Kraków
Nr 35510-163138-132

Druk APOSTROF s. c.
Kraków, ul. Rajska 6, tel. 21-31-06

Początek powstawania kolonii ormiańskich w Polsce według Sadoka Barącza.

Rafael HAMBARCUMIAN [Jerewan]

Sadok Barącz zaczął interesować się koloniami ormiańskimi już na początku swej działalności naukowej. Informacje o poszczególnych koloniach (Sniatyń, Brody, Stanisławów, Jazłowiec, Brzeżany, Kuty, Horodenka itd.) znajdują się w jego pracach wydrukowanych we Lwowie, Krakowie, Warszawie i in., i w osobnych monografiach miast Królestwa Polskiego. Cenne fakty dotyczące kolonii znajdują się również w opracowaniu "Żywoty sławnych Ormian w Polsce". Jednak podsumowaniem jego studiów kolonii ormiańskich jest książka "Rys dziejów ormiańskich", duży rozdział której (str. 60-179) jest poświęcony w całości kolonom istniejącym w granicach byłej Rzeczypospolitej. Z punktu widzenia ilości uwzględnionych kolonii, danych dotyczących materiałów źródłowych, oraz danych statystycznych, dzieło Barącza jest zjawiskiem bezprecedensowym, i będąc jedynym tego typu opracowaniem naukowym nie utraciło i dziś swej aktualności. Biorąc pod uwagę ogromną ilość materiałów, w niniejszym opracowaniu tylko pobieżnie zajęto się najbardziej znanymi i zbadanymi przez historyków koloniami we Lwowie, Kamieńcu Podolskim, Raszkowie, Zwańcu, Suczawie, Kijowie, Zamościu i innych, koncentrując uwagę przede wszystkim na tych informacjach Barącza, które dotyczą najmniej zbadanych kolonii (Lublin, kolonie na Litwie, Łuck, Kraków, Warszawa i inne).

W swojej książce Barącz przedstawia krótką historię następujących 37 kolonii ormiańskich znajdujących się na obszarze Rzeczypospolitej, bądź pozostających pod władzą lwowskiego arcybiskupa ormiańskiego, od ich założenia do czasów

Przyjęto 17.XI 1993 r. w jęz. rosyjskim (tłum. A. Amirowicz).

mu współczesnych: Bar, Bałta, Berek, Brody, Brzeżany, Czerniowce, Dubno, Horodenka, Jarosław, Jazłowiec, Kamieniec Podolski, Kazimierz Dolny, Kijów, Kraków, Kutry, Lublin, Lwów, Łuck, Łysiec, Mohylów Podolski, Obertyn, Ormiany i Ormianki, Podhajce, Raszków, Satanów, Stanisławów, Studzienica, Suczawa, Sniatyń, Tyśmienica, Waręż, Warszawa, Zamość, Złoczów, Zólkiew i Zwaniec. Poza tymi 37 miejscowościami Barącz dopuszcza istnienie kolonii ormiańskich w Wilnie i w ogóle na Litwie, a także w miastach Żuków, Stryj i Toruń, o których wspomina w przypisach. W ten sposób Barącz podaje w swojej książce informacje o 41 koloniach założonych na terytoriach dawnej Polski, Ukrainy, Mołdawii Podola, Bukowiny i Litwy. Większość wspomnianych 41 kolonii omawia bardzo pobieżnie, niekiedy w kilku zdaniach. Głównie pisze o Lwowie (str. 104-152), stosunkowo dużo miejsca poświęca Kamieńcowi Podolskiemu (92-98), Mohylowowi Podolskiemu (156-163), Horodence (81-87), Jazłowcowi (87-99), Bałcie (72-76), Stanisławowowi (167-171), Tyśmienicy (172-175), Brzeżanom (77-80), Czerniowcom (81-84), Kutom (100-103), Łuckowi (152-154), Sniatyniowi (165-167) i Zamościowi (176-178). O pozostałych koloniach Barącz pisze bardzo skrótowo, na 1-2 stronach, a czasem zaledwie kilkoma zdaniami.

Według Barączza Ormianie przybyli w XI w. na Ruś Kijowską, w XIII-XIV w. dotarli na tereny Podola i Galicji, następnie ich ilość powiększyli przesiedleńcy, którzy przybywali z Armenii, Krymu, Mołdawii i innych terenów. Za najdawniejsze kolonie Barącz uważa osady Ormiany i Ormianki, Kamieniec Podolski, Lwów, Łuck, częściowo także Jazłowiec, chociaż za bezsporne dokumenty świadczące o założeniu tej kolonii uznaje przywileje nadane miejscowym Ormianom przez Jana Radziwiłła w 1615 r.¹ Satanów, Kraków i Bar Barącz uważa za kolonie powstałe w XV-XVI w., Podhajce, Tyśmienicę i Zamość w XVI w., Lublin i Jarosław w XVI-XVII w. Większość kolonii (Zwaniec, Zólkiew, Warszawa, Waręż, Złoczów, Studzienica, Stanisławów, Sniatyń, Łysiec,

1 Barącz S. 1869. Rys dziejów ormiańskich. Tarnopol: s. 89.

Kazimierz Dolny, Brzeżany, Berek) według Barącz została założona w XVII w. Powstanie pozostałych (Bałta, Czerniowce, Dubno, Horodenka, Raszków, Kutry, Mohylów, Obertyn, Zuków) lokuje on w XVIII w.

Jak wspomniano, według Barącz przystanią pierwszych Ormian przybyłych na Ukrainę były wsie Ormiany i Ormianki w pobliżu Kamieńca Podolskiego. Wsie te Ormianie założyli w XIII w.² Baliński i Lipiński również uważają, że kolonie te były założone w XIII w., i że Ormianie z nich przenieśli się później do innych miejscowości. Krusiński uważa, że te kolonie są starsze, zaznaczając, że Ormianie przybyli tam po 1062 r.³ Pisząc o Kamieńcu Podolskim Barącz przede wszystkim przytacza pewien ustny przekaz, zgodnie z którym w 1250 r. był tam kościół ormiański, gdzie znajdował się przywieziony z Ani obraz Bogarodzicy przypisywany miniaturzyście Ghukasowi.⁴ Jednak przybycie Ormian do Kamieńca umieszcza on w XIV w., opierając się na znalezionym w miejscowym kościele zapisie w rękopiśmiennym mszale: *Mszał ten na pamiątkę dany kościołowi św. Mikołaja cudotwórcy pisany ery ormjańskiej 798, a ery chrześcijańskiej 1349 w mieście krymskim Surchat, ręką ks. Stefana proboszcza, a w lat 45 po napisaniu [w 1394 r. - R.H.] kupił go pan Sinan, syn Kutłubeja i dał na pamiątkę wspomnianemu kościołowi św. Mikołaja, ery ormjańskiej 847, a chrześcijańskiej 1398*⁵ ... *Ten zaś pan Sinan własnym kosztem wystawił ten kościół św. Mikołaja ery ormjańskiej 847, a chrześcijańskiej 1394* ...⁶

2 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 163.

3 Por.: Grigorian W. 1980. Historia kolonii ormiańskich na Ukrainie i w Polsce. Jerewan: s. 54.

4 Barącz S. 1891. Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce. Lwów: s. 103.

5 W książce napisano 1394 zamiast 1398. Poprawiam tę datę, ponieważ jest to pomyłka w druku. Barącz opierając się na pracy Przeździeckiego "Podole, Wołyń, Ukraina" i na pracy Marczyńskiego pisze, że syn Kutłubeja Sinan zbudował kościół w 1398 roku (patrz: Barącz S. 1856. Żywoty sławnych Ormian w Polsce. Lwów: s. 177).

6 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 92; powinna być ->

Późniejsi badacze i współcześni historycy datują budowę kościoła na 1398 r.⁷ O prawach Ormian kamienieckich Barącz pisze, że mieli oni przywileje otrzymane jeszcze od książąt podolskich i od Władysława Jagiełły (wielki książę litewski w 1377 r., król polski w latach 1386-1434). Przywileje te potwierdzili Władysław Warneńczyk i jego namiestnik, kasztelan i starosta krakowski Jan Czyżowski (Jan z Czyżowa) w 1443 r.⁸ Zgodnie z wzmiankami znalezionymi w źródłach ormiańskich Ormianie kamienieccy w 1350 roku "z pozwolenia króla polskiego zaczęli sprawować swój sąd, przy czym mieli prawo skazywać przestępcę także na karę śmierci, nie prosząc o specjalne pozwolenie polskiej władzy".⁹ Agonc pisze, że kamienieccy Ormianie w 1344 r. otrzymali przywilej od Kazimierza Wielkiego.¹⁰ Według Barącz samorząd Ormian kamienieckich został zlikwidowany 3.II 1790 r., kiedy zostały połączone wszystkie 3 samorządy miejskie (ormiański, polski i ukraiński).¹¹ Na temat ilości Ormian w Kamieńcu Barącz pisze: *... powiadają, że mieli 900 domów i biskupa swego Grzegorza Warakieda w r. 1566.*¹² Według danych Rolle w połowie XVI w. w Kamieńcu było 1200 rodzin ormiańskich, które zamieszkiwały 900 domów.¹³ Pidou wskazuje, że według źródeł w 1660 roku w Kamieńcu były 4 kościoły ormiańskie, a poza miastem "4 czy 5", z których ormiańskie były tylko dwa. Pozostałe przeszły do katolików, ponieważ Ormianie opuścili je.¹⁴ Część autorów (Baliński, Lipiński, Doronowicz, Gromnicki, Rolle, Zakrzewska-Dubasowa i

data 1398 (patrz: przyp. 5).

7 Grigorian W. 1980. Historia ... [op. cit. 3]: s. 73-74.

8 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 93.

9 Kronika albo rocznik kościelny Stepanosa Roszki. [w jęz. orm.] Wydał A. Woskian z kongregacji Mechitarzystów, 1964, Wiedeń: s. 149-150.

10 Agonc S. 1802. Geografia czterech części świata. Część 2. [w jęz. orm.] Wenecja: s. 94.

11 Barącz S. 1855. Pamiętnik dziejów polskich. Lwów: s. 197.

12 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 94.

13 Rolle M. 1908. Z życia Ormian kamienieckich w XVII i XVIII wieku. Z minionych stuleci. Lwów: s. 192.

14 1884. Przymusowa unia Ormian polskich z Kościołem Rzymskim. [w jęz. orm.] Petersburg: s. 12-13.

inni) umieszcza powstanie kolonii ormiańskiej w Kamieńcu Podolskim w XIII w. Na przykład Rolle wskazuje, że w dokumentach z lat 1240-1373 Kamieniec był nazywany miastem tatarsko-ormiańskim.¹⁵ Lechicki w związku z tym pisze, że już w połowie XIII w. była tam tak duża ilość Ormian, że cały długi okres historii miasta (1240-1373) nazywał się tatarsko-ormiańskim; że Ormian i Tatarów zaprosił tam książe halicki Lew Daniłowicz w 1280 r.; i że mniej więcej w tym czasie powstała ormiańska kolonia handlowa i mały kościółek Bogurodzicy.¹⁶

Najwcześniejszą wzmiankę o Ormianach łuckich Barącz odnosi do XIV w. Pisze on, że ok. 1390 r. Dominikanie rozwijali tam aktywną działalność kaznodziejską (misyjną) w celu nawrócenia Ukraińców, Ormian i innych innowierców.¹⁷ W książce "Rys dziejów ormiańskich" Barącz pisze o Łucku: *Zapewne, że od dawnych czasów zamieszkali tu Ormianie, kiedy dnia 22 stycznia 1429 r. na czele swego biskupa witali cesarza Zygmunta, króla Władysława Jagiełłę i innych książąt przybyłych w celu umówienia się względem ważnych spraw królestwa polskiego.*¹⁸ Według Zacharyasiewicza Ormianie przed przybyciem do Lwowa mieszkali w Łucku.¹⁹ Opierając się na danych Barącz, Gromnicki również uważa Łuck za jedną z najstarszych kolonii ormiańskich.²⁰ W źródłach ormiańskich znajdują się liczne dane świadczące o tym, że ormiańska kolonia w Łucku istniała już w połowie XIV w. Szczególnie ważne są kondaki adresowane do polskich Ormian przez katolikosa Mesropa I Artaszecego (1359-1372) w 1364 r., i przez katolikosa Tadewosa (1382-1392) w 1384 r., o wyznaczeniu biskupa Grigora I na zwierzchnika diecezji ormiańskiej w Polsce, i o

15 Dr Antoni. [J.Rolle] 1883. Nowe opowiadania historyczne. Wyd. II. Lwów: s. 125.

16 Lechicki C. 1928. Kościół ormiański w Polsce. Lwów: s. 35.

17 Barącz S. 1861. Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce. Lwów: t. 2, s. 315.

18 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 152.

19 Zacharyasiewicz F. 1842. Wiadomość o Ormianach w Polsce. Lwów: s. 8.

20 Gromnicki T. 1891. Ormianie w Polsce. W: Encyklopedia kościelna. Warszawa: t. 17, s. 440-441.

potwierdzeniu władzy biskupa Howannesa. W kondaku Łuck został wymieniony, obok Lwowa i Włodzimierza, jako siedziba diecezji.²¹ Fragment kondaku Mesropa Artaszecego z 1364 r., gdzie napisał on, że przed wyznaczonym przez niego biskupem w tych krajach działali bez jego wiedzy biskupi tej diecezji - "a dotychczas tu byli oni bez naszej wiedzy",²² świadczy o tym, że Ormianie mogli być w Łucku od końca XIII w., ponieważ dla ogłoszenia miasta siedzibą biskupa i stolicą diecezji było konieczne, by było ono nie tylko licznie zamieszkane przez Ormian, ale i powinno stanowić centrum ormiańskich kościołów w jego okolicach. Z tego punktu widzenia ważna jest informacja podana przez Symeona Lechacego, według którego w XV w. były tu tylko 2 rodziny ormiańskie, podczas gdy wcześniej żyło tam 300 rodzin.²³ We współczesnych źródłach ormiańskich i ukraińskich Łuck jest uznawany za kolonię ormiańską w okresie XIII-XIV w.²⁴

O Lwowie Barącz pisze: *Czasu, którego tu Ormianie przybyli niemożna oznaczyć. Według ustnego podania mieli już w r. 1183 kościół drewniany. Jędrzej Kehler twierdzi, że Daniło, ojciec Lwa ich tu sprowadził. Niesiecki zaś powiada, że około r. 1200 Franciszkanie odstąpili im jedną kaplicę św. Walentego, która ztąd ormiańską nazwaną została. Ale wtedy niebyło jeszcze Franciszkanów na świecie. Jan Alnpech dowodzi, że około r. 1280 pod opieką książąt ruskich tu osiedli. Zapewne że od najdawniejszych czasów byli oni we Lwowie ...*²⁵ Przyjmując, że kolonia ormiańska we Lwowie powstała przy założeniu miasta, Barącz uznaje jednak za wiarygodne źródła informacji o założeniu kolonii przywileje Kazimierza Wielkiego z lat 1356 i 1367 nadane

21 Aliszan O. 1896. Kamieniec. Kronika Ormian Polski i Rumunii z załączeniem pierwotnych źródeł. [w jęz. orm.] Wenecja: s. 5, 217.

22 Ibidem: s. 6.

23 Симеон Дпир Лехаци. 1975. Путевые заметки. Москва: с. 249.

24 1969. Украинско-армянские связи в XVII в. Киев: с. 5; 1978. Армеńska Encyklopedia Radziecka. [w jęz. orm.] Jerewan: t. 4, s. 698.

25 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 104.

Ormianom lwowskim, oraz fakt założenia kościoła ormiańskiego (1363 r.). Biorąc za świadectwo wzmiankę o istnieniu w 1183 r. we Lwowie drewnianego kościoła ormiańskiego, zaczerpniętą z pewnego rękopiśmiennego mszału, Agonc uważa, że Ormianie przybyli do Lwowa w XII w.²⁶ To samo powtarza Bżiszkianc.²⁷ Pogląd o istnieniu na lwowskim przedmieściu Podzamczu w 1183 r. drewnianego kościoła św. Anny podzielają również Roszka, Krusiński, Obertyński, Lechicki i in. Ten ostatni podaje, że na miejscu tego kościoła najpierw był zbudowany w 1240 r. inny drewniany kościół, a w 1363 r. już wspaniała murowana katedra.²⁸ Członek weneckiej kongregacji Mechitarzystów, Howannes Zohrabian w 1791 r. widział we Lwowie płyty nagrobne z ormiańskimi napisami i datami 1130, 1183, 1200 i 1245. Zacharyasiewicz przyjmował za prawdopodobne istnienie na miejscu Lwowa ormiańskiej osady przed założeniem grodu przez księcia Lwa, lecz mimo to wyrażał wątpliwość co do informacji Zohrabiana sugerując, że Zohrabian pomylił rachubę lat od narodzenia Chrystusa z rachubą ormiańską.²⁹ Opierając się na tym poglądzie Zacharyasiewicza niektórzy historycy ukraińscy uważali za niepoważne informacje o wspomnianych nagrobkach. Tymczasem Roszka podaje informację o tym, że w latach 30-tych XVIII w. widział we Lwowie jeden nagrobek z datą według rachuby ormiańskiej, która odpowiada dacie 1277 kalendarza juliańskiego. Według Baracza, jeżeli w 1600 r. we Lwowie mieszkało 1000 Ormian, to w 1784 r. ich ilość znacznie zmniejszając się spadła do 212. Według uściślonych danych, w 1417 r. we Lwowie mieszkało 337 rodzin ormiańskich, a na początku XVII w. ormiańska ludność Lwowa liczyła 1000 osób.³⁰ Dokładne dane Janusza, które uzyskał on z dokumentów archiwalnych, również są dość zbliżone do oceny

26 Agonc S. 1802. Geografia ... [op. cit. 10]: s. 137.

27 Bżiszkianc M. 1830. Podróż do Polski i innych krajów zamieszkałych przez Ormian, potomków mieszkańców miasta Ani. [w jęz. orm.] Wenecja: s. 95.

28 Lechicki C. 1928. Kościół ... [op. cit. 16]: s. 33.

29 Zacharyasiewicz F. 1842. Wiadomość ... [op. cit. 19]: s. 17.

30 1984. Історія Львіва. Київ: с. 36.

Barącz. W 1784 r. Janusz napisał, że w 1642 r. Ormianie lwowscy mieli 147 domów, w 1654 - 73, w 1704 - również 73, a w 1771 r. - 72 domy.³¹

O Jazłowcu (obecnie Jabłonowka) Barącz podaje, że według przekazu ustnego w 1250 r. Ormianie, przybysze z Krymu, mieli tam drewniany kościół.³² Według innego przekazu niegdyś ta miejscowość była siedzibą biskupa.³³ Jednak za niezbity dowód założenia kolonii Barącz uznaje przywilej księcia Radziwiłła z 1615 r.³⁴ Siarczyński, odrzucając przekaz o istnieniu w 1250 r. ormiańskiego kościoła w Jazłowcu, przyjmuje inny, według którego Jazłowiec założyli Ormianie w XV w.³⁵ Obertyński pisze, że w spisach mieszkańców miasta w latach 1530-1541 Ormianie nie są wymienieni, a architektura miejscowego kościoła ormiańskiego wykazuje cechy końca XVI w.; zatem Ormianie osiedlili się w tym mieście nie wcześniej, niż w 2 poł. XVI w.³⁶ Opierając się na danych epigraficznych Bołozza-Antoniewicza i Müllera, Daszkiewicz uważa, że w 1551 r. była tam parafia ormiańska.³⁷ Korwin, Zakrzewska-Dubasowa i in. przyjmują, że kolonia ormiańska w Jazłowcu powstała w XV w.³⁸ Dodatkowo Barącz pisze, że ok. 1643 roku Ormianie mieli tam osobny magistrat złożony z 12 sędziów, który był zlikwidowany w 1700 r.³⁹ Tym samym Barącz, nie mając odpowiednich argumentów, przesuwa do przodu założenie tej kolonii o około 150 lat.

31 Janusz B. 1928. "Mons Pius" Ormian lwowskich. Lwów: s. 13.

32 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 88.

33 Ibidem: s. 88.

34 Ibidem: s. 89.

35 Patrz: Grigorian W. 1980. Historia ... [op. cit. 3]: s. 100.

36 Obertyński Z. 1962. Polscy Ormianie i ich biskup Andreas w Jazłowcu. Handes Amsorja (Wiedeń): nr 9-12, s. 463-468.

37 Дашкевич Я.Р. 1971. Розселення вірменів на Україні в XI-XVIII ст. Український історико-географічний збірник (Київ): вып. 1, с. 174.

38 Korwin L. 1934. Ormiańskie rody szlacheckie. Kraków: s. 28; Zakrzewska-Dubasowa M. 1982. Ormianie w dawnej Polsce. Lublin: s. 28.

39 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 90-91.

Za bezsporne świadectwo powstania kolonii w Sniatyniu Barącz uważa przywilej Zygmunta III z 1628 r.,⁴⁰ w którym zezwolono miejscowym Ormianom osiedlać się w mieście, zbudować kościół, zajmować się rzemiosłem i handlem, prowadzić własny samorząd i posługiwać się tym zbiorem praw, którego używali Ormianie lwowscy i kamienieccy. Również według Zakrzewskiej-Dubasowej kolonia ormiańska w Sniatyniu powstała w XVII w.⁴¹ Jednakże, jak pisze Bżiszkianc, w tym mieście starzy ludzie opowiadali mu w 1820 r., że już 300 lat temu mieszkali tam Ormianie.⁴² Odnotowany przez Bżiszkianca ustny przekaz potwierdził polski historyk Heleniusz, który pisze, że w XV w. byli w Sniatyniu ormiańscy kupcy, którzy pełnili rolę pośredników w kontaktach handlowych między Zachodem i Wschodem.⁴³ Korwin uważa, że kolonia ormiańska w Sniatyniu powstała jeszcze wcześniej, wskazując, że Ormianie byli tam już przed XV w.⁴⁴ Ukraiński historyk Grabowiecki datuje powstanie ormiańskiej kolonii w Sniatyniu na XVI w. opierając się na wzmiance w jednym z dokumentów z 1589 r., według której kiedy Tatarzy w 1589 r. napadli na Sniatyń, wśród jeńców było wielu Ormian.⁴⁵ Daszkiewicz uważa, że powstanie kolonii miało miejsce przed 1416 r.⁴⁶ Barącz wskazuje, że w 1782 r. w Sniatyniu mieszkało 484 Ormian, a w 1860 r. około 300.⁴⁷ Agonc pisze, że w 1791 r. mieszkało tam 547 Ormian, a w 1800 r. - 50.⁴⁸ Jednak

40 Przywilej jest przechowywany w Centralnym Archiwum Państwowym we Lwowie (ЦГИА УССР: ф. 52, оп. 2(47-54), с. 103-109).

41 Zakrzewska-Dubasowa M. 1982. Ormianie ... [op. cit. 38]: s. 22.

42 Bżiszkianc M. 1830. Podróż ... [op. cit. 27]: s. 125.

43 Heleniusz E. 1876. Rozmowy o polskiej koronie. Kraków: s. 479-480.

44 Korwin L. 1934. Ormiańskie rody ... [op. cit. 38]: s. 28.

45 Грабовецкий В.В. 1965. Армянская колония в Снятыне. В: Исторические связи и дружба армянского и украинского народов. Киев: с. 140.

46 Дашкевич Я.Р. 1971. Розселення ... [op. cit. 37]: s. 170.

47 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 165-166.

48 Agonc S. 1802. Geografia ... [op. cit. 10]: s. 142.

dokumenty archiwalne świadczą, że w 1752 r. były w Sniatyniu 54 rodziny ormiańskie, a w 1860 r. - 135 osób.⁴⁹ Według materiałów archiwalnych w 1782 r. mieszkało tam 484 Ormian.⁵⁰ W ten sposób najnowsze dane o Ormianach sniatyńskich przesuwają powstanie tej kolonii o 50 lat przed czasem wskazanym przez Barącz.

Na temat kolonii ormiańskiej w Stanisławowie (obecnie Iwano-Frankowsk) Barącz pisał już w książce "Pamiętki miasta Stanisławowa", gdzie pisząc o "dobrodziejstwach" założyciela miasta, Stanisława księcia Potockiego, wskazuje że około 1662 r. pozostawił on swobodę wyznania Żydom i zaproszonym z Mołdawii i Węgier Ormianom, pozwolił im kierować się własnymi prawami i zajmować się handlem i rzemiosłem.⁵¹ Na str. 30-34 tej samej książki Barącz zamieścił również wspomniany przywilej. W monografii "Rys dziejów ormiańskich" napisał on, że Potocki nakazał zbudować kościół dla Ormian, a na mocy przywileju z 1677 roku mogli oni posiadać własny samorząd, sąd złożony z 12 sędziów-Ormian i wójta.⁵² Następnie wspomniał, że po przejściu Kamieńca w ręce Turków stanisławowska społeczność ormiańska powiększyła się o uchodźców z Kamieńca. Według Barączy w 1704 r. w Stanisławowie mieszkało 460 Ormian,⁵³ a w 1820 r. było tam jeszcze 70 rodzin ormiańskich.⁵⁴ Aż do 1800 r. jedna z najgęściej zamieszkanymi i ludnymi ulic miasta nosiła nazwę Ormiańskiej.⁵⁵ Agonc na początku XIX w. naliczył tam 70 domów ormiańskich (415 osób).⁵⁶ Jak uważa Chowaniec, pierwsi Ormianie

-
- 49 Państwowa Biblioteka Naukowa AN USRR we Lwowie. Dział rękopisów rodziny Ossolińskich: nr inw. 2825/2, s. 2-6 (Por.: Грабовецкий В.В. 1965. Армянская колония ... [op. cit. 45]: s. 144).
- 50 Centr. Arch. Państw., Lwów (ЦГИА УССР: ф. 475, оп. 1, дело 635, л.2.); por.: Дашкевич Я.Р. 1971. Розселення ... [op. cit. 37]: s. 170.
- 51 Barącz S. 1858. Pamiętki miasta Stanisławowa. Lwów: s. 12-13.
- 52 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 167.
- 53 Barącz S. 1858. Pamiętki ... [op. cit. 51]: s. 66.
- 54 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 171.
- 55 Ibidem: s. 158.

osiedleni w Stanisławowie przybyli tam z Mołdawii i Węgier w latach 1663-1664.⁵⁷ Tak więc historycy datują powstanie kolonii ormiańskiej w Stanisławowie na 1 połowę XVII w.

Zamość, który był jednym z największych i najbogatszych skupisk Ormian w Polsce, założył książę Jan Zamojski w 1580 r. Barącz przytacza w całości polski przekład przywileju Jana Zamojskiego nadanego Ormianom 3.IV 1585 r., zgodnie z którym pozwolono im osiedlać się w mieście, zajmować się handlem i rzemiosłami, budować kościoły i domy.⁵⁸ Według Barączy Ormianie, dowiedziawszy się o przywileju Jana Zamojskiego, przybyli z Kaffy, Persji, Cezarei, Kapadocji, Jerewanu, i z całej Wielkiej i Małej Armenii, i osiedlili się w Zamościu. Zaproszony przez Jana Zamojskiego ks. Łukasz ze Lwowa zbudował drewniany kościół, zaprowadził kronikę i wyznaczył dla tego kościoła ks. Kalusta.⁵⁹ Jego następca, Hakop Ałtunowicz w 1623 r. zebrał od miejscowych kupców pieniądze na budowę murowanego kościoła, a syn Jana Zamojskiego, Tomasz, po śmierci ojca, w 1625 r. potwierdził przywilej z 1585 r. W 1628 r. przeznaczył ze swoich środków znaczną sumę na budowę ormiańskiego kościoła, którą zakończono w 1633 r. *Tyle nakoniec zebrało się Ormian, - kontynuuje Barącz - że nawet oddzielny utworzono magistrat ormiański.* Później, w 1784 r., tam ... *prawie już niebyło Ormian...*⁶⁰ Na temat założenia Zamościa i zaproszenia tam Ormian są wzmianki także w "Kronice Kamieńca",

56 Agonc S. 1802. Geografia ... [op. cit. 10]: s. 140.

57 Chowaniec C. 1928. Ormianie w Stanisławowie. Stanisławów: s. 16.

58 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 176-178 (dokument opublikowany również w: 1948. Archiwum J. Zamojskiego. Kraków: t. 4, s. 405-406; oryginał przywileju - patrz: 1889. Архив Юго-Западной Росси. Акты о городах, т. 4 (1452-1798). Киев: с. 405).

59 Dokument zawierający informacje o pierwszym w Zamościu księdzu ormiańskim Kaluście znajduje się w zbiorach rękopisów wrocławskiej Biblioteki im. Ossolińskich (nr rękopisu 3618/2; patrz: Zakrzewska-Dubasowa M. 1982. Ormianie ... [op. cit. 38]: s. 31).

60 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 178.

Jednak przybycie tam Ormian jest datowane na 1586 r.⁶¹ Współczesna historiografia przyjmuje jako moment powstania kolonii ormiańskiej w Zamościu 1585 r.

Dla geografii kolonii ormiańskich w Polsce szczególnie ważne są informacje Barączca o istnieniu kolonii w Krakowie, Lublinie, Warszawie, Toruniu, Stryju i Żukowie, ponieważ o Ormianach w tych miastach wiadomo bardzo mało.

Według Barączca istnieje wzmianka o Ormianach w Krakowie jeszcze z czasów Władysława Warneńczyka (1425-1444). *W aktach radzieckich tego miasta zapisano, że Franciszek Ormianin z dobrej woli oddał się na własność tak osobą swą, jako i swem mieniem królowi Władysławowi Warneńczykowi, a mianowicie obowiązał się, że dopóki będzie przy życiu, oddawać będzie królowi do kuchni tyle garnków, kotłów i innego naczynia, ile będzie potrzeba, a za to król żadnej mu zapłaty dawać nie ma. A gdyby umarł bezdzietny, tedy wszelkie dziedzictwo i ruchomizna, jakieby po nim zostały tu [w Krakowie - R.H.] i we Lwowie należeć mają do króla.*⁶² Ponieważ do 1611 r. stolicą Polski i rezydencją króla był Kraków, to za pośredni dowód obecności Ormian w Krakowie w XVI w. można uznać także pewne inne fakty przedstawione przez Barączca. Na przykład pisze on nie wskazując źródła, że Ormianie stanowili osobistą ochronę Zygmunta Augusta (1548-1572),⁶³ Hakop Hurkiewicz był jego posłem⁶⁴ itd. Interesująca jest informacja Zakrzewskiej-Dubasowej zaczerpnięta ze źródeł archiwalnych, że trzech Ormian było krawcami Zygmunta Augusta.⁶⁵ Znaczy to, że w Krakowie mieszkali również ormiańscy rzemieślnicy. Informacje tej Autorki o tym, że w latach 1550-1552 sprzedawano tu w dużej ilości turecki szafran,⁶⁶ który przywozili głównie Ormianie, dają podstawy by przypuszczać, że w

61 Aliszan O. 1896. Kamieniec ... [op. cit. 21]: s. 54.

62 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 99.

63 Ibidem: s. 63.

64 Barącz S. 1856. Żywoty ... [op. cit. 5]: s. 254-255.

65 Zakrzewska-Dubasowa M. 1982. Ormianie ... [op. cit. 38]: s. 163.

66 Ibidem: s. 130-131.

XVI w. w Krakowie działali również ormiańscy kupcy. Jednak w literaturze historycznej są dane, które pozwalają sądzić, że Ormianie osiedlili się w Krakowie znacznie wcześniej. Na przykład, z opublikowanych przez Czołowskiego akt lwowskiego magistratu z lat 1382-1389 widać, że ormiańscy kupcy (Aslan Panosowicz, Bogdan Chorowicz) mieli ściśle kontakty z krakowskimi kupcami, pożyczali od nich pieniądze lub dawali w zastaw towary i pieniądze.⁶⁷ Znaczy to, że jeśli nawet Ormianie nie mieli w Krakowie swojej kolonii, to jednak dość często przyjeżdżali do tego miasta. Szczególnie liczne są informacje Barącz o krakowskich Ormianach w XVII-XVIII w. I tak - Augustyn Pers w 1613 r. należał do zakonu Dominikanów w Krakowie, Ormianin Antoni w 1617 r. należał do krakowskiego zakonu Karmelitów, L.Serebkowicz w 1650 r. był doktorem teologii w seminarium dominikańskim,⁶⁸ bogaty kupiec lwowski D.Bogdanowicz w 1680 r. miał dom w Krakowie, ok. 1740 r. Jakub Derjakubowicz, Konstanty i Łazarz byli członkami rady miejskiej, w tym też czasie Michał Awedyk był dyrektorem krakowskiej szkoły strzeleckiej⁶⁹ itd. Jednak informacje Barącz, że Ormianie nie mieli tu ani kościoła, ani księdza wskazują, że nieliczni krakowscy Ormianie nigdy nie tworzyli zorganizowanej kolonii.

Opierając się na aktach lwowskiej kapituły ormiańskiej Barącz pisze, że w Lublinie Ormianie mieli kościół, a miejscowi kupcy ok. 1600 r. wywozili stamtąd towary do Moskwy, gdzie kupowali wosk, skóry (jucht), sobole i wieźli na sprzedaż do Gdańska.⁷⁰ Alojzy Pidou, wymieniając uczniów lwowskiego seminarium ormiańskiego wspomina również 16-letniego Ormianina z Lublina.⁷¹ Bżiszkianc również widział w Lublinie kościół ormiański, który w 1820 r. przeszedł w ręce Polaków, "ponieważ nie było tam Ormian".⁷² Zakrzewska-Dubasowa opierając się na

67 Czołowski A. 1892. Pomniki dziejów Lwowa, t. 1. Najstarsza księga miejska 1382-1389. Lwów: dok. nr 98, 148.

68 Barącz S. 1856. Żywoty ... [op. cit. 5]: s. 257, 286.

69 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 81, 99.

70 Ibidem: s. 104.

71 1884. Przymusowa unia ... [op. cit. 14]: s. 128.

dokumentach archiwalnych przytacza dane potwierdzające informacje Barącz o obecności w Lublinie ormiańskich kupców.⁷³ Wskazując, że w 1717 r. Grzegorz Muratowicz był członkiem miejscowej rady miejskiej, Barącz kończy wzmiankę o ormiańskiej kolonii w Lublinie informacją, że w końcu XVIII w. było tam już tak mało Ormian, że nie mieli już swojego kościoła.⁷⁴

Łatwość sprzedania towarów wschodnich - pisze Barącz o kolonii ormiańskiej w Warszawie - *zaprowadziła Ormjan do tego miasta, którzy już w r. 1670 mieli swego kapelana w osobie ks. Gabriela Zachnowicza. W 1689 r. był kapelanem ks. Józefa Mysyrowicz i odprawiał nabożeństwo ormjańskie w kościele OO. Augustynianów, a jego następca w kościele OO. Bernardynów.*⁷⁵ Opierając się na informacjach zaczerpniętych z warszawskich ksiąg przychodów z 1691 r., nazwisko księdza ormiańskiego Józefa Mysyrowicza wspomina także Zacharyasiewicz.⁷⁶ Jednak najwcześniejsze wzmianki o warszawskich Ormianach odnoszą się do końca XVI w. Wspominając Sefera Muratowicza z Warszawy, wyprawionego w 1602 r. do Persji, Barącz pisze, że jego ojciec był dworzaninem Zygmunta III.⁷⁷ Po przejściu Jazłowca w 1672 r. w ręce Turków w Warszawie osiadła jedna z gałęzi rodziny Minasowiczów, która dała temu miastu wielu mężów stanu, działaczy społecznych i kulturalnych.⁷⁸ Za bezsporne świadectwo istnienia w Warszawie kolonii ormiańskiej można uznać notatkę lwowskiego jubilera Grikora, w której mowa o tym, że kiedy w 1672 r., po zdobyciu przez Turków Kamieńca, uchodźcy ormiańscy z Kamieńca i Lwowa przybyli do Warszawy, miejscowi Ormianie nie mieli własnego kościoła ani kapłana.⁷⁹ Interesująca jest także

72 Bżiszkianc M. 1830. Podróż ... [op. cit. 27]: s. 127.

73 Zakrzewska-Dubasowa M. 1982. Ormianie ... [op. cit. 38]: s. 140-142, 203.

74 Barącz S. 1855. Pamiętnik ... [op. cit. 11]: s. 119.

75 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 176; 1855. Pamiętnik ... [op. cit. 11]: s. 192.

76 Zacharyasiewicz F. 1842. Wiadomość ... [op. cit. 19]: s. 9.

77 Barącz S. 1856. Żywoty ... [op. cit. 5]: s. 234.

78 Ibidem: s. 202-218; Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 70.

wzmianka Barącz o tym, że znany kupiec Grikor Łyszkiewicz w 1750 r. był burmistrzem Warszawy, a w 1781 r. – przewodniczącym rady miejskiej.⁸⁰ Według danych Barącz i Zakrzewskiej-Dubasowej w XVIII w. byli tam również ormiańscy przedsiębiorcy. Według obliczeń Gromnickiego w 1780 r. w Warszawie było 50 domów ormiańskich.⁸¹

Szczególnie interesujące, choć bardzo skąpe, ale tym nie mniej cenne, są wzmianki Barącz o ormiańskich koloniach w Stryju, Zukowie i Toruniu. Dane na temat ormiańskiej kolonii w Zukowie Barącz zaczerpnął z łacińskiego rękopisu z 1712 r. z ormiańskiego kościoła w Stanisławowie. Przytaczając odpowiedni fragment rękopisu twierdzi on, że w XVIII w. w Zukowie mieszkali Ormianie.⁸² Dane dotyczące kolonii ormiańskiej w Stryju Barącz zaczerpnął z księgi lwowskiego magistratu ormiańskiego z 1648 roku.⁸³ Na temat Torunia wspomina on, że kupcy ormiańscy prowadzili tam handel w XVI w.,⁸⁴ a lwowscy kupcy mieli w Toruniu swoje sklepy.⁸⁵ Jednak dokumenty archiwalne świadczą o tym, że Ormianie zajmowali się handlem w Toruniu conajmniej od 1382 r. Z opublikowanych przez Czołowskiego ksiąg lwowskiego magistratu wynika, że jednym z głównych ośrodków handlu prowadzonego przez kupców ormiańskich był w tym czasie Toruń, gdzie prowadzili handel lwowscy Ormianie: tłumacz Chaczeres, Petros Buga, Amir i inni.⁸⁶

Spośród kolonii ormiańskich założonych w XVII w. stosunkowo dużo informacji podaje Barącz na temat miast Brody, Złoczów, Łysiec, Żwaniec i Brzeżany. Chociaż kolonia ormiańska w Brodach

79 Aliszan O. 1896. Kamieniec ... [op. cit. 21]: s. 194.

80 Barącz S. 1856. Żywoty ... [op. cit. 5]: s. 179.

81 Gromnicki T. 1891. Ormianie ... [op. cit. 20]: s. 447.

82 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 179.

83 Ibidem: s. 172; oryginał dokumentu znajduje się w Centralnym Archiwum Państwowym we Lwowie (ЦГИА УССР: ф. 52, оп. 3, т. 528, с. 9).

84 Barącz S. 1856. Żywoty ... [op. cit. 5]: s. 70, 174.

85 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 172.

86 Czołowski A. 1892. Pomniki ... [op. cit. 67]: dok. nr 397, 512.

istniała niedługo, to, jak wskazuje ukraiński historyk Mielniczuk, w XVII-XVIII w. odgrywała niemałą rolę w życiu politycznym i ekonomicznym obszarów zachodniej Ukrainy.⁸⁷ Pierwsze obszerne informacje o Brodach, jak zresztą i o większości innych kolonii ormiańskich, podał Barącz. W opracowaniu "Żywoty sławnych Ormian w Polsce" podał, że w 1685 roku Antoni Axentowicz był ormiańskim wójtem w Brodach,⁸⁸ a mieszkaniec Brodów Tseker Warterysowicz w 1659 r. był dworzaniem Jana Kazimierza.⁸⁹ W opracowaniu "Wolne handlowe miasto Brody" Barącz przyjmuje jako wiarygodną datę powstania kolonii ormiańskiej w Brodach rok 1641. Opiera się on na liście polskiego pisarza i filozofa M. Komandarckiego z 1. I 1641 r., adresowanym do hetmana S. Koniecpolskiego. W tym liście stwierdzono, że Ormianie z Brodów przydają blasku temu miastu swoimi wspaniałymi towarami.⁹⁰ Przytaczając odpowiedni dokument Barącz pisze, że w uniwersałach hetmana Koniecpolskiego również jest wzmianka o brodzkich Ormianach.⁹¹ Dalej, odwołując się do stosownych dokumentów dyplomatycznych pisze on, że w 1642 r. brodzki Ormianin, kupiec Łukasz Martiros, wracając z towarami do Brodów został zabity przez rozbójników.⁹² Dla potwierdzenia istnienia w Brodach w 1 poł. XVII w. kolonii ormiańskiej Barącz przytacza jeszcze jeden udokumentowany fakt z 1652 r. W aktach Jazłowca z tego roku wspomniano, że Chadźewicze z Jazłowca byli winni brodzkiemu Ormianinowi, kupcowi Asłanowi Amirowiczowi, 1500 talarów.⁹³ Informacje Barącz o istnieniu w Brodach kolonii ormiańskiej od czasów Koniecpolskiego są potwierdzone przez późniejszych Autorów, którzy zresztą przesuwają najwcześniejszą podaną przez Barącz wzmiankę o tej kolonii (1641 r.) o 3-7 lat wstecz. Ukraińscy historycy twierdzą np., że

87 Мельничук Я. 1971. Армянское поселение в Бродях: с. 250.

88 Barącz S. 1856. Żywoty ... [op. cit. 5]: s. 56.

89 Ibidem: s. 352.

90 Barącz S. 1865. Wolne handlowe miasto Brody. Lwów: s. 23.

91 Ibidem: s. 23, przypis.

92 Ibidem: s. 24.

93 Ibidem: s. 47.

S. Koniecpolski w 1638 r. objął swoją protekcją brodzkich Ormian: Marka Sergiewicza, Mikołaja i Zachara Markiewiczów,⁹⁴ i że pierwsza wzmianka o brodzkich Ormianach znajduje się w księgach miejskich z 1634 r.⁹⁵ Zdecydowana większość Autorów (Płoszański, Grabowiecki, Pirozenko, Daszkiewicz, Mielniczuk i inni) uważa, że ormiańska kolonia w Brodach powstała w 1 poł. XVII w.

Powołując się na akta lwowskiej gminy ormiańskiej i na polskiego historyka Ostroroga, Barącz przypisuje założenie ormiańskiej kolonii w Złoczowie Ormianom z Jazłowca, którzy przybyli tam po 1676 r., wzniesli drewniany kościół i zajmowali się handlem.⁹⁶ Charewiczowa umieszcza powstanie tej kolonii w końcu XVII w., mając na uwadze dokument Jana Sobieskiego z 1688 roku o zaproszeniu Ormian do Złoczowa.⁹⁷ Polski historyk Sokalski przeszuwa początek powstawania kolonii ormiańskiej w Złoczowie na lata 30-te XVI w., opierając się na wzmiankach o tym, że król polski Zygmunt August przekazał wówczas właścicielowi tego miasta Łukaszowi Górcie pieniądze na budowę kościoła ormiańskiego.⁹⁸ Grigorian opierając się na danych Sokalskiego również datuje powstanie tej kolonii na XVI w.⁹⁹ Jednak większość historyków uważa, że początek tworzenia tej kolonii miał miejsce w 2 poł. XVII w.

Barącz uważa, że Łysiec był jedną z kolonii powstałych w XVII w., choć nie wyklucza możliwości wcześniejszego osiedlenia się tam Ormian. Najwcześniejsza znana Barączowi wzmianka o tej kolonii dotyczy 1692 r.: w tym roku ormiańscy kupcy z Łyśca wywozili towary do Lwowa. Pirozenko opierając się na materiałach

94 Мельничук Я.С. 1971. Армянское поселение ... [op. cit. 87]: s. 252.

95 Дашкевич Я.Р. 1971. Розселення ... [op. cit. 37]: s. 157.

96 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 178.

97 Por.: Oganiesjan M. 1977. Zarys historii kolonii ormiańskich w Polsce i zachodniej Ukrainie. [w jęz. orm.] Jerewan: s. 33.

98 Grigorian W. 1980. Historia ... [op. cit. 3]: s. 118.

99 Ibidem.

lwowskiego Centralnego Archiwum Historycznego pisze, że w 1669 roku w Łyścu był kościół ormiański.¹⁰⁰ Barącz uważa, że ilość Ormian w tej kolonii w 1782 r. dochodziła do 250,¹⁰¹ a w 1808 r. wynosiła 300 osób.¹⁰² Bżiszkianc w 1820 r. widział tam 60 domów ormiańskich, * co w przybliżeniu daje 300 osób.¹⁰³ Agonc podaje, że wśród 1390 mieszkańców miasta było 340 Ormian, 150 Polaków, 500 Ukraińców, 400 Żydów.¹⁰⁴ Korwin, Zakrzewska-Dubasowa i inni datują powstanie ormiańskiej kolonii w Łyścu na XVII w.

Najwcześniejsze wzmianki Barącz a dotyczące Ormian zamieszkujących Brzeżany odnoszą się do 1686 r. W archiwum lwowskiej rady miejskiej znajduje się notatka ormiańskiego wójta Brzeżan Dawida Amirowicza z 1686 r., w której stwierdzono, że na ormiańskich kupców z Brzeżan i Lwowa napadli rozbójnicy, jednego z nich zabili, a pozostałych uprowadzili. W dokumencie stwierdzono również, że Ormianie mieli w Brzeżanach 200 domów i jeden drewniany kościół.¹⁰⁵ Istnienie w Brzeżanach w 1686 r. 200 domów ormiańskich potwierdzają dane Bżiszkianca, zgodnie z którymi Ormianie mieli tam niegdyś 200 domów.¹⁰⁶ Polski historyk Maciszewski, wspominając że miejscowy kościół ormiański był zbudowany w 1710 r., wyraził przypuszczenie, że kolonia ormiańska w Brzeżanach powstała w tym czasie. Grigorian odrzuca ten pogląd słusznie wskazując, że najważniejszym dowodem powstania kolonii jest obecność w Brzeżanach ormiańskiego wójta, a nie zbudowanie kościoła.¹⁰⁷ Interesujący jest pogląd ukraińskiego badacza Myszki - nie podając odpowiednich źródeł

100 Пироженко П.Х. 1961. Материалы ЦГИА в Львове по истории армянских колоний на Украине: с. 249.

101 Wg. danych Centr. Arch. Hist. we Lwowie (ЦГИА УССР: ф. 475, оп. 1, дело 632, л. 1; дело 635, л. 2), w 1782 r. w Łyścu było 268 Ormian (patrz: Дашкевич Я.Р. 1971. Розселення ... [op. cit. 37]: s. 165).

102 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: 155-156.

103 Bżiszkianc M. 1830. Podróż ... [op. cit. 27]: s. 123.

104 Agonc S. 1802. Geografia ... [op. cit. 10]: s. 141.

105 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 77.

106 Bżiszkianc M. 1830. Podróż ... [op. cit. 27]: s. 124.

107 Grigorian W. 1980. Historia ... [op. cit. 3]: s. 124.

pisze on, że po raz pierwszy Ormianie dotarli do Brzeżan w końcu XIV w., i że pierwsze pisemne wzmianki o nich pochodzą z początku XV w., a już w 1530 r. mieli oni swego wójta.¹⁰⁸ Jednak brak odpowiedniego udokumentowania tych twierdzeń wywołuje wątpliwości. Współczesna historiografia przyjmuje, że początek powstawania kolonii ormiańskiej w Brzeżanach miał miejsce w 2 poł. XVII w. (Daszkiewicz, Grigorian, Zakrzewska-Dubasowa). Według Barącza w 1764 r. Ormianie zbudowali tam murowany kościół, założyli bank-lombard,¹⁰⁹ ale od końca XVIII wieku kolonia zaczęła się rozpraszać. W 1783 r. było tam 177 Ormian, a w połowie lat 60-tych XIX w. ok. 100.¹¹⁰ Altunian w końcu lat 60-tych XIX w. naliczył w Brzeżanach 30 domów ormiańskich.¹¹¹

Barącz przytacza stosunkowo bogaty materiał na temat kolonii XVIII-wiecznych: w szczególności o Czerniowcach, Mohylowie Podolskim i Kutach. *Stolica Bukowiny* [Czerniowce - R.H.] *lubo do Polski nie należy, jednak kładzie się tu* [w rozdziale "Ormianie w Polsce" - R.H.], *że dotąd zostaje pod jurysdykcją Arcybiskupa lwowskiego. Norses, Stefan i Mikołaj synowie Grzegorza Ajwasa przenieśli się z Mołdawii do Czerniowiec, gdzie handel założywszy, wymurowali dużą kamienicę ... Za nimi przyszło więcej Ormian, a w r. 1820 było już tam 30 domów ormiańskich.*¹¹² Bżiszkianc również podaje, że w 1820 r. Ormianie mieli tam 30 domów.¹¹³ Z opracowania Barącza "Żywoty sławnych Ormian w Polsce" dowiadujemy się, że synowie Ajwasa przybyli do Czerniowiec w latach 70-tych lub 80-tych XVIII w. i w 1789 r. za zezwoleniem cesarza austriackiego kupili majątki na

108 Мышко Д.И. 1971. Жизнь армян в Подолии: с. 189.

109 Barącz S. 1859. Żywot ks. S.Stefanowicza. Dodatek przy Gazecie Lwowskiej (Lwów): s. 138.

110 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 79-80.

111 Altunian A. 1871. Wiadomości o ormiańskich przesiedleńcach w Mołdawii, na Wołoszczyźnie, Węgrzech i w Polsce. [w jęz. orm.] Fokszany: s. 133-134.

112 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 81.

113 Bżiszkianc M. 1830. Podróż ... [op. cit. 27]: s. 189.

Bukowinie, a następnie rozszerzyli te posiadłości tak na terenie Bukowiny, jak i Galicji.¹¹⁴ W 1833 r. Ormianie w Czerniowcach prosili lwowskiego arcybiskupa ormiańskiego, by wyznaczył kapłana dla ormiańskiej społeczności miasta i otaczających wsi. Z zezwolenia cesarza austriackiego arcybiskup powołał tam w 1840 roku nową parafię lwowskiej diecezji ormiańskiej, która obsługiwała 600 Ormian.¹¹⁵ Dla zdobycia pieniędzy na pokrycie wydatków na budowę kościoła ormiańskiego zawiązano komitet, który rozpowszechnił apel w języku ormiańskim, polskim i francuskim, który nawoływał by nie żałować środków na budowę kościoła, który powinien stać się *punktem religijnego, narodowego i rodzinnego skupienia* Ormian.¹¹⁶

Za początek tworzenia kolonii ormiańskiej w Mohylowie Podolskim Barącz uważa zbudowanie w 1742 r. kościoła ormiańskiego św. Grzegorza i przywilej F.S.Potockiego z 1743 r. zezwalający Ormianom na utworzenie własnego samorządu, posiadanie w ratuszu oddzielnego sądu ze swym wójtem na czele, oraz na swobodne uprawianie handlu i rzemiosła.¹¹⁷ Opierając się na informacjach Bżiszkiancza Barącz pisze, że w 1870 r. było tam 60 domów ormiańskich, które posiadały kontakty handlowe z krajami zachodniej Europy, z Litwą, Brodami i nawet ze Stambułem.¹¹⁸ Pisząc o tej kolonii Barącz w całości przytacza statut bractwa producentów safianu zatwierdzony w 1620 r. przez króla Jana Kazimierza,¹¹⁹ który jest ważnym źródłem dla poznania wewnętrznej organizacji, sytuacji prawnej, stosunków społecznych w cechach i bractwach rzemieślniczych zakładanych w koloniach ormiańskich.

Kuty były jedyną kolonią ormiańską, której członkowie zachowali swój dialekt i zwyczaje do lat 30-tych naszego wieku. O Kutach Bżiszkiancz pisał, że początkowo była to okolica

114 Barącz S. 1856. *Zywoty ...* [op. cit. 5]: s. 7.

115 Barącz S. 1869. *Rys ...* [op. cit. 1]: s. 82.

116 Ibidem: s. 82-83.

117 Ibidem: s. 156-158.

118 Ibidem: s. 162.

119 Ibidem: s. 158-160.

lesista, później przybyło tam 20 rodzin ormiańskich na zaproszenie króla polskiego Augusta III, który 18.VII 1715 r. dał im przywilej, i że potem Ormianie zaczęli budować miasto, a na ich czele stał przybyły z Mołdawii kupiec Szadbej.¹²⁰ Barącz również twierdzi, że założycielem miasta był Ormianin Szadbej z Mołdawii, kupiec, ale nie podaje że Ormianie przybyli tam w liczbie 20 rodzin, uważa również, że w 1715 r. przywilej nadał im nie August III, a Jan Potocki.¹²¹ Ormiański filolog z Polski Mojzesowicz również twierdzi, że przywilej ten nadał Potocki, i że z Szadbejem przybyło nie 20, a 18 ormiańskich rodzin.¹²² W książce "Rys dziejów ormiańskich" Barącz wspomniał również przywilej Augusta III z 10.VII 1756 r., na mocy którego między innymi Ormianom zezwolono zbudować własny kościół.¹²³ Prawdopodobnie Bżiszkianc, opierając się na danych Agonca,¹²⁴ pomylił przywilej Augusta III z nadaniem Potockiego. Grabowiecki nie wspomina o przywileju z 1715 r., lecz powołując się na prace Baracza i Bżiszkianca podaje, że Ormianie mieszkali tam od 1715 roku.¹²⁵ Barącz podaje, że ilość Ormian w Kutach w 1787 r. wynosiła 396 osób, podkreślając że mówią oni po ormiańsku.¹²⁶ Baliński, Lipiński i Elewicz twierdzą, że w 1739 r. w Kutach było 50 ormiańskich domów, i że w 1884 r. mieszkało tam wraz z okoliczną ludnością 1800 osób.¹²⁷ Agonc podał, że w 1791 r. w Kutach było 125 domów ormiańskich zamieszkanym przez ponad 760 osób.¹²⁸ Lwowski historyk Siredżuk, opierając się na dokumentach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego USRR we Lwowie, twierdzi, że w 1765 r. w Kutach było 70 rodzin

120 Bżiszkianc M. 1830. Podróż ... [op. cit. 27]: s. 127.

121 Barącz S. 1859. Żywot ks. ... [op. cit. 109]: s. 124, 128.

122 Mojzesowicz M. 1927. O Ormianach w Kutach. Posłaniec św. Grzegorza (Lwów): nr 1, s. 6.

123 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 100-101.

124 Agonc S. 1802. Geografia ... [op. cit. 10]: s. 142.

125 Грабовецкий В.В. 1971. Армянское поселение в Кутах: с. 255.

126 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 102-103.

127 Por.: Грабовецкий В.В. 1791. Армянское поселение ... [op. cit. 125]: s. 255.

128 Agonc S. 1802. Geografia ... [op. cit. 10]: s. 142.

ormiańskich.¹²⁹ Bżiszkianc uważa, że w 1820 r. w Kutach mieszkało 3000 Ormian.¹³⁰

O Tyśmienicy Barącz pisze, że około 1540 r. dzięki działalności kupców ormiańskich miasto to przeżywało okres rozkwitu,¹³¹ tym samym określa powstanie miejscowej kolonii ormiańskiej na 1 połowę XVI w. Zakrzewska-Dubasowa również przyjmuje XVI w. za początek istnienia kolonii ormiańskiej w Tyśmienicy.¹³² Natomiast Myszko, nie powołując się na żadne źródło uważa, że kolonia ta powstała na początku XV w.¹³³ Barącz pisze, że dla zwiększenia ekonomicznej roli miasta D.Potocki zaprosił w 1679 r. do Tyśmienicy Ormian opuszczających Kamieniec Podolski, zwolnił ich ze wszystkich podatków ściąganych z ludności miasta, i nadał im prawa równe wolnym obywatelom polskich miast.¹³⁴ Interesujące są również informacje Barącz o istnieniu w Tyśmienicy w latach 30-tych XVIII w. ormiańskiej szkoły przy kościele ormiańskim.¹³⁵ Barącz nie podaje ilości Ormian mieszkających w Tyśmienicy, ale uważa, że na początku XVIII w. było ich tam dość dużo. Podając, że w 1713 r. tamtejszy ksiądz ormiański Grzegorz Amirowicz zaczął pisać metryki po ormiańsku, kontynuuje: *Musiąta być wtedy znaczna liczba Ormjan, kiedy w przeciągu pół roku samych chrztów 30 zostało zapisanych.*¹³⁶ Według dokumentów archiwalnych w 1782 r. w Tyśmienicy było 375 Ormian.¹³⁷ Bżiszkianc w 1820 r. naliczył w mieście 50 rodzin.¹³⁸ Barącz podaje, że w 1866 r. w

129 Сиреджук П.С. 1984. Расселение и численность армян в Галицком Прикарпатье в XVII-XIX вв. Историко-филологический журнал (Ереван): nr 1, s. 139.

130 Bżiszkianc M. 1830. Podróż ... [op. cit. 27]: s. 227.

131 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 172.

132 Zakrzewska-Dubasowa M. 1982. Ormianie ... [op. cit. 38]: s. 22.

133 Мышко Д.И. 1971. Жизнь ... [op. cit. 108]: с. 191.

134 Barącz S. 1855. Pamiętnik ... [op. cit. 11]: s. 234-235.

135 Ibidem: s. 240.

136 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 172.

137 ЦГИА УССР (Львов): ф. 475, оп. 1, дело 635, л. 2 (patrz: Дашкевич Я.Р. 1971. Розселення ... [op. cit. 37]: с. 173.

138 Bżiszkianc M. 1830. Podróż ... [op. cit. 27]: s. 124.

mieście i 23 pobliskich wsiach mieszkało zaledwie 200 Ormian.¹³⁹ Agonc w końcu XVIII w. naliczył w Tyśmienicy ogółem 1280 mieszkańców, w tym 300 Polaków, 600 Ukraińców, 380 Ormian.¹⁴⁰

Historia kolonii ormiańskich na Litwie nie została zbadana. Chociaż Barącz nie podaje konkretnych informacji o Ormianach mieszkających w miastach litewskich (z wyjątkiem Wilna), istnieją poglądy, że Ormianie przybyli tam około końca XIV w. Barącz podaje, opierając się na pracach Krusińskiego i Hermana, że w następstwie najazdów Timura rycerze z Armenii "mieczem utorowali sobie drogę" do Polski i służyli tu również księciu litewskiemu Witoldowi (1332-1430), a w 1410 r. okazali męstwo w bitwie pod Grunwaldem.¹⁴¹ Przy innej okazji Barącz pisze na podstawie materiałów archiwalnych, że w 1484 r. wszyscy Dominikanie Litwy, Ukrainy, Podola, Wołoszczyzny, wśród których byli również Ormianie, podporządkowali się generałowi tego zakonu.¹⁴² Z tego punktu widzenia przydatne są liczne fakty przytaczane przez Barącz, które dowodzą, że ormiańscy kupcy ze Lwowa, Kamieńca Podolskiego, Gdańska i innych miast Polski rozwinęli szeroki handel również na Litwie.¹⁴³ Aktywny handel prowadzony przez Ormian na Litwie potwierdza skarga lwowskiej rady miejskiej skierowana do Zygmunta III (1587-1632), w której katolicy żalą się na to, że Ormianie zajmują się nie tylko handlem wschodnim, lecz prowadzą również szeroką działalność handlową w Europie i na Litwie.¹⁴⁴ Na koniec dosyć wymownym argumentem świadczącym o istnieniu na Litwie kolonii ormiańskich są te informacje Barącz, zaczerpnięte z materiałów archiwalnych, zgodnie z którymi w 1579 r. mieszkaniec Wilna Murad Kerimowicz

139 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 175.

140 Agonc S. 1802. Geografia ... [op. cit. 10]: s. 141.

141 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 62-63.

142 Barącz S. 1861. Rys dziejów zakonu ... [op. cit. 17]: t. 1, s. 205-206.

143 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 110, 162, 165-166.

144 Bischoff F. Dawne prawo polskich Ormian; Koler 1890. Prawo ormiańskie. [w jęz. orm.] Przełożył G. Galemkarian z kongregacji Mechitarzystów. Wiedeń: s. 36-37.

był jednym ze znanych w tym mieście kupców.¹⁴⁵ Potwierdzeniem istnienia w Wilnie w latach 20-tych XVI w. kolonii ormiańskiej jest jeszcze jeden zapis znaleziony przez Gromnickiego w księdze uchwał lwowskiej rady miejskiej, świadczący o tym, że w 1578 r. mieszkał w Wilnie Ormianin Grigor, który przeniósł się tam ze Lwowa.¹⁴⁶ Uwzględniając wspomniane wyżej fakty Barącz wysuwa przypuszczenie, że istnienie na Litwie kolonii ormiańskich nie budzi wątpliwości, chociaż Ormianie nie mieli tam nigdy własnego kościoła.¹⁴⁷ Informacje uzupełniające dane Barącz a i Gromnickiego o istnieniu na Litwie kolonii ormiańskich podają Roszka, Zacharyasiewicz, Rolle, Theodorowicz, Korwin i inni. Uzupełniając informacje Krusińskiego o ormiańskich rycerzach przybyłych na Litwę Zacharyasiewicz wspomina dokument z 1401 r. znaleziony w archiwum lwowskiego kościoła ormiańskiego, w którym odnotowano, że biskup Howannes wyznaczony przez wołoskiego księcia Aleksandra zwierzchnikiem ormiańskich duchownych w mieście Serecie, pisał do ormiańskiego patriarchy Konstantynopola Antona, że otrzymał biskupstwo od Witolda.¹⁴⁸ Ponadto Zacharyasiewicz znalazł w utworze J.E.Minasowicza "Życie polskich arcybiskupów ormiańskich ułożone czterowierszem" informację o pewnym nieznanym biskupie żyjącym w Wilnie w XIV wieku.¹⁴⁹ W kronice Roszki jest wzmianka, że w 1200 r. w Kijowie mieszkali Ormianie, skąd później przenieśli się na Litwę, gdzie do czasów Roszki (lata 30-te XVIII w.) żyły znane rody ormiańskie Nuridżanów i Grigorowiczów.¹⁵⁰ Rolle pisze o sławnej ormiańskiej rodzinie Sołtanów (Zołtanów, Sułtanów) z Kamieńca Podolskiego, członkowie której byli potomkami ormiańskich rycerzy-krzyżaków przybyłych do Kijowa, i że jedna jej gałąź osiadła na Litwie i dała tam początek dosyć dużemu rodowi

145 Barącz S. 1856. Żywoty ... [op. cit. 5]: s. 176.

146 Gromnicki T. 1891. Ormianie ... [op. cit. 20]: s. 44.

147 Barącz S. 1869. Rys ... [op. cit. 1]: s. 176.

148 Zacharyasiewicz F. 1842. Wiadomość ... [op. cit. 19]: s. 15-16.

149 Ibidem: s. 36.

150 Kronika ... [op. cit. 9]: 127.

noszącemu to nazwisko.¹⁵¹ Theodorowicz w swojej książce poświęconej sławnym rodom ormiańskim o tych właśnie Sołtanach pisze korzystając z prac Paprockiego, że jedna ich gałąź żyła na Litwie w 1584 r.¹⁵² Korwin w swoim opracowaniu także wspomina o Sołtanach, że osiedli na Litwie w XV w.¹⁵³ Opierając się na informacjach polskich historyków Bonieckiego, Stupnickiego i innych, Korwin uważa za litewskie rody ormiańskie również Balewiczów i Mikołajewiczów, którzy żyli tam od XVI w.¹⁵⁴ Interesująca jest informacja Agonca, że część rycerzy przybyłych w 1062 r. do Kijowa służyła później książętom litewskim, otrzymała duże posiadłości, które odziedziczyli ich potomkowie Małchasowscy (którzy zmienili później swoje nazwisko na Małachowskich), Sapiehowie, Grigorowicze, Nuridżanowie i inni.¹⁵⁵ Wymienione fakty potwierdzają wzmianki Barącza o istnieniu w XIV-XV w. kolonii ormiańskich na Litwie.

Podsumowując można stwierdzić, że Barącz badając problem powstawania kolonii ormiańskich w Polsce w zasadzie prawidłowo określił etapy migracji i czas zakładania kolonii, wykazując przy tym daleko posuniętą ostrożność w wykorzystywaniu źródeł, i ich staranny dobór. Jednak ze zrozumiałych względów, nie dysponując wynikami współczesnych badań historiograficznych, mylił się w przypadku niektórych kolonii (Łuck, Lwów, Kamieniec Podolski, Jazłowiec, Sniatyń), przesuwając czas ich powstania o 50-150 lat do przodu.

Praca napisana w 1984 roku.

151 Dr Antoni. 1883. Nowe opowiadania ... [op. cit. 15]: s. 167-168.

152 Theodorowicz L. 1925. Nieco o heraldyce i rodach Ormian polskich. Lwów: s. 15.

153 Korwin L. 1934. Ormiańskie rody ... [op. cit. 38]: s. 154.

154 Ibidem: s. 70, 126.

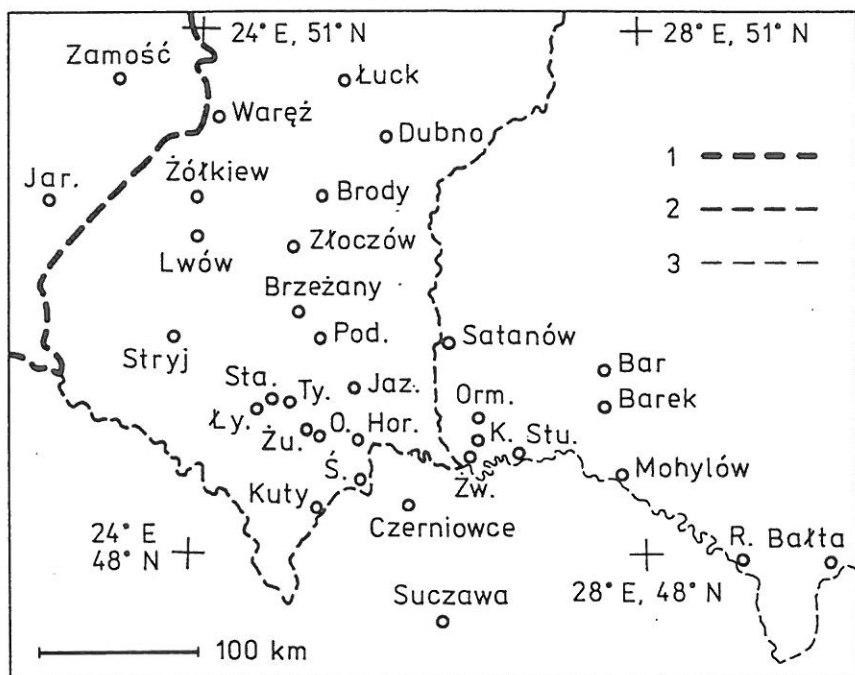
155 Agonc S. 1802. Geografia ... [op. cit. 10]: s. 95.

Mapa kresowych kolonii ormiańskich.

Antoni AMIROWICZ [Kraków]

Z wymienionych przez Sadoka Barącza w książce "Rys dziejów ormiańskich" (1869, Tarnopol) 41 miast, w których istniały kolonie ormiańskie, zaledwie 7 znajduje się w obecnych granicach Polski (Jarosław, Kazimierz Dolny, Kraków, Lublin, Toruń, Warszawa, Zamość). Dwa dalsze (Kijów, Wilno) to stolice Ukrainy i Litwy. Reszta leży "gdzieś na Kresach".

Bez wątpienia pojęcie Kresów jest pełne treści dla pokolenia, którego młodość upłynęła we Lwowie, Stanisławowie czy Kutach. Pokolenia urodzone i wychowane w obecnych granicach Polski już nie mają tak jasnego obrazu tych ziem. Dlatego, aby nieco ułatwić orientację tym, którzy nigdy nie byli w rodzinnych miastach swoich rodziców czy dziadków, przedstawiam mapę rozmieszczenia tych spośród wymienionych przez Barącza kolonii ormiańskich, które są położone pomiędzy przedrozbiorowymi i współczesnymi granicami Polski.

Objaśnienia: 1-3 - granice Polski (1 - współczesne, 2 - w 1939 roku, 3 - w 1772 roku); Hor. - Horodenka, Jar. - Jarosław, Jaz. - Jazłowiec, K. - Kamieniec Podolski, Ły. - Łysiec, O. - Obertyn, Orm. - Ormiany i Ormianki, Pod. - Podhajce, R. - Raszków, Sta. - Stanisławów, Stu. - Studzienica, S. - Sniatyń, Ty. - Tyśmienica, Zu. - Zuków, Zw. - Zwaniec.

Historia kościoła ormiańskiego p.w. Chwałebnego Wniebowzięcia
Bogurodzicy Marii Panny w Zamościu.

Jacek CHRZĄSZCZEWSKI [Kraków]

Kanclerz i hetman wielki koronny Jan Zamoyski zastrzegł w przywileju lokacyjnym Zamościa, wydanym przez niego w Jarosławcu dnia 10.IV 1580 r., a potwierdzonym przez króla Stefana Batorego w Wilnie 12.VI tegoż roku, że w nowo powstającym mieście ma obowiązywać tylko jedna religia rzymsko-katolicka.¹ Jednakże później, mając na względzie ekonomiczny rozwój miasta, zmienił zdanie i pozwolił osiedlać się tu także kupcom i rzemieślnikom innej narodowości i wyznania. Jako pierwsi prawo takie otrzymali Ormianie.

Dnia 30.IV 1585 r. w Bełzie Zamoyski nadał im przywilej,² w którym oprócz przyznania wolności i praw przysługujących innym mieszczanom zamojskim, korzystnych ulg podatkowych, obietnicy wytyczenia osobnych parcel budowlanych przy Wielkim Rynku i jednej z ulic, pozwolił Ormianom wybudować kościół na tej ulicy, przy której będą mieszkali, i odprawiać w nim nabożeństwa we

1 Archiwum Jana Zamoyskiego [dalej AJZ], t. 2, wyd.: Siemieński J. 1909. Warszawa: dok. 6, s. 393; Szczygieł R. 1980. Przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 roku. [pol. tłum. dok.] Lublin: s. 9 nlb.; zob.: Kowalczyk J. 1980. Kościół ormiański w Zamościu z XVII wieku. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki: t. 25, z. 3-4, s. 215.

2 Treść przywileju przytacza: Barącz S. 1869. Rys dziejów ormiańskich. Tarnopol: s. 176-177 (powołuje się on na Akta Konsystorza lwow. orm.); zob. też: Sochańiewicz K. 1920. Miscellanea archiwalne do dziejów Zamościa. 3. Najstarszy przywilej dla Ormian zamojskich z roku 1585. Teka Zamojska: r. 3, nr 2, s. 32, oraz: AJZ, t. 4, wyd.: Lepszy K. 1948. Kraków: dok. 7, s. 405-406.

własnym obrządku. Zmianę swojej decyzji tłumaczył niewielką różnicą między nabożeństwem ormiańskim, a katolickim. Stwierdził, że *nie trzeba się obawiać, aby się katolicy ich religią gorszyć mieli, albo jaką mieć przeszkodę.*

W dokumencie tym dwukrotnie wspomniany został ormiański ksiądz Krzysztof Kałust. Był on obok wytwórcy safianów Murada Jakubowicza członkiem delegacji przybyłej z państwa tureckiego, która przedstawiła Zamoyskiemu chęć osiedlenia się Ormian w Zamościu. Kanclerz mianował tego kapłana opiekunem przyszłego kościoła i przeznaczył na jego utrzymanie 60 złotych rocznej pensji. Ponadto obiecał dać kościołowi w wieczyste użytkowanie pole, łąki, dom i ogród.

Po nadaniu tego przywileju zaczęli przybywać do Zamościa Ormianie z terenu Wielkiej i Małej Armenii, Persji oraz rozległego obszaru ówczesnej Turcji - od krymskiej Kaffy aż po Cezareję Kapadocką. Wkrótce pojawili się też przybysze ze starszych kolonii ormiańskich w Rzeczypospolitej: Lwowa, Jazłowca i Kamieńca Podolskiego.³ Na wzór tego ostatniego miasta, a zgodnie z kolejnym przywilejem wystawionym przez Jana Zamoyskiego dnia 9.I 1589 r., zorganizowano w Zamościu osobną gminę ormiańską z własnym wójtem, ławnikami i sądownictwem.⁴

W północno-wschodniej części miasta powstała ormiańska dzielnica, obejmująca wschodnią i północną pierzeję Rynku Wielkiego, późniejszą ulicę Ormiańską stanowiącą przedłużenie tej pierzei na wschód, oraz dwa połączone bloki zabudowy

3 Biblioteka Narodowa w Warszawie [dalej BNW], rkps sygn. BOZ 1594, kopia z 1844 r. Historia Kościoła Zamojskiego Ormiańskiego z wyrażeniem przywilejów, zapisów transakcji do Kościoła tegoż należących summ i obligacji od R.1585 do R.1700, k. 2; zob. też: Barącz S. [op. cit. 2]: s. 177; Zakrzewska-Dubasowa M. 1965. Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem. Lublin: s. 142 nn.; Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 215 i aneks 1 na s. 228.

4 Rkps 3618/II Acta et privilegia ad civitatem Zamość spectantia; zob.: Zakrzewska-Dubasowa M. [op. cit. 3]: s. 147.

między wylotem ul. Ormiańskiej a fortyfikacjami.⁵ Tam właśnie, na zakończeniu ul. Ormiańskiej, wzniesiono kościół, obok którego po stronie południowej powstała plebania i budynki pomocnicze, natomiast od strony północnej szpital z kaplicą oraz cmentarz ormiański.⁶ Do wybudowania tego pierwszego, niewątpliwie drewnianego kościoła przyczynił się sprowadzony przez Jana Zamoyskiego ze Lwowa niejaki ksiądz Łukasz (Hromasiewicz), który rozpoczął odprawianie tu nabożeństw, a następnie przekazał parafię w ręce wspomnianego już księdza Kałusta.⁷

Na pochodzącym z ok. 1605 r. sztychowanym widoku Zamościa, zamieszczonym w dziele Georga Brauna,⁸ przedstawiono kościół ormiański o prostokątnym murowanym korpusie nawowym, zamkniętym od wschodu półkolistą absydą, do którego od północy przylegała przybudówka (zapewne zakrystia) o półkolistym kształcie, a od zachodu wysmukła, zwężająca się ku górze drewniana wieża zakończona dziwnym pseudogotyckim hełmem o trzech sterczynach. Wizerunek ten jest jednak mało wiarygodny, bowiem (choć z tego kościoła zachowały się murowane krypty⁹) zasadnicza konstrukcja ówczesnego kościoła, noszącego wezwanie św. Kajetana, była jeszcze wtedy drewniana.¹⁰ Prowizoryczność tej konstrukcji, a także wzrastające ambicje i możliwości finansowe zamojskich

5 Pawlicki M. 1980. Kamienice ormiańskie w Zamościu. W: Kowalczyk J. (red.) Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury. Lublin: s. 79 nn.

6 Zarębska T. 1980. Zamość miasto idealne i jego realizacja. W: Zamość miasto idealne [op. cit. 5]: s. 61; zob.: Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 215-216.

7 BNW, rkps sygn. B0Z 1594, k. 2; zob. też: Barącz S. [op. cit. 2]: s. 177, oraz Kowalczyk J. [op. cit. 1]: aneks 1 na s. 228.

8 Braun G. 1617. Theatri praecipuarum totius mundi urbium, lib. VI, Coloniae: No. 58.

9 Pawlicki M. 1980. Odkrycie fundamentów kościoła ormiańskiego w Zamościu w 1968 roku. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki: t. 25, z. 2, s. 179 n.

10 1895. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: t. 14, s. 376; Lechicki C. 1928. Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny). Lwów: s. 70.

Ormian sprawiły zapewne, że po niecałych 40 latach istnienia świątyni zaczęto myśleć o wybudowaniu nowego, murowanego kościoła. Następca Kałusta, ksiądz Jakub Aitunowicz, zebrał w 1623 r. na ten cel od kupców znaczną sumę (2966 złotych), która, opatrzona spisem ofiarodawców i zdeponowana w specjalnej skarbnicy, oczekiwała na przystąpienie do prac budowlanych.¹¹

W międzyczasie, po śmierci Jana Zamoyskiego, jego syn Tomasz potwierdził wcześniejsze przywileje nadane Ormianom przez ojca, włączając je w swój przywilej z 9.V 1625 r.¹² Nie było więc żadnych przeszkód by rozpocząć budowę murowanego kościoła. Prowadzenia budowy i jej dalszego finansowania podjął się bogaty kupiec zamojski Warteres Kirkorowicz rodem z Tochatu. Jego decydującą rolę przy wznoszeniu świątyni upamiętniała umieszczona później nad bramą w murze otaczającym kościół tablica z łacińskim napisem, mówiącym także o wezwaniu kościoła i dacie erekcji (21.V 1625):

D.O.M. Sub titulo Gloriosissimae Assumptionis B.V.Mariae
cura et impensis Nationis Armenae
Warteres Kirkurowicz Tochatensis
hanc Ecclesiam erexit D.A. MDCXXV Maji 21.¹³

W rok po erekcji, 25.V 1626 r. odbyła się uroczystość położenia kamienia węgielnego pod nowy kościół, na którą Kirkorowicz sprowadził ze Lwowa legata patriarchy eczmiażyńskiego Melchizedeka oraz biskupów Martariusza i Eliasza. Nadano wtedy kościołowi wezwanie Chwalebego Wniebowzięcia Bogarodzicy Marii Panny.¹⁴

Osobnym przywilejem nadanym 17.VI 1628 r. ordynat Tomasz Zamoyski przyczynił się do przyspieszenia prac budowlanych przy

11 BNW, rkps sygn. BOZ 1594, k. 2; zob.: Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 216 i aneks na s. 228, oraz Barącz S. [op. cit. 2]: s. 177-178.

12 Ibidem.

13 BNW, rkps sygn. BOZ 1815, k. 211 v.: Stworzyński M. Opisane statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamojskiej przez ... 1834 r.; zob.: Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 216.

14 BNW, rkps sygn. BOZ 1594, k. 3; zob.: Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 216 i aneks 1 na s. 228.

świętyni.¹⁵ Podczas budowy kościoła cegłę wypalano na jednym z przedmieść zamojskich, na działce nazwanej później "Cegielniskiem", która wraz z domem i ogrodem należała niegdyś do dóbr kościelnych.¹⁶ Prace budowlane ukończono w 1633¹⁷ lub 1635 r.¹⁸ Uroczystego poświęcenia kościoła dokonał sprowadzony przez fundatora ormiański biskup Bogdani (czyli Wołoszczyzny) Jędrzej w dniu 14. IX 1645 r.¹⁹

Poza pokryciem znacznych wydatków związanych z budową świątyni, Kirkorowicz podarował kościołowi 5 murowanych kamienic postawionych na jego koszt przy ormiańskim cmentarzu. Dochód z tych kamienic był przeznaczony na potrzeby kościoła i związanego z nim duchowieństwa. W zamian księża byli zobowiązani odprawiać 40 mszy rocznie za duszę fundatora.²⁰

Na obrazie nieznanego malarza, znajdującym się w kościele w Bukowinie pod Tarnogrodem, został przedstawiony fragment panoramy Zamościa z ok. 1660 r. Widzimy na nim ponownie kościół ormiański ujęty od strony południowo-zachodniej. Do obszernego korpusu nawowego z widocznym południowym skrzydłem transeptu przylega wysoka ośmioboczna trójkondygnacyjna wieża zwieńczona baniastym barokowym hełmem z latarnią.

Nieliczna zamojska parafia znajdująca się pod opieką starszego już ks. Jana Kistoturuwicz zreformowała się na wzór lwowski i jako pierwsza poza Lwowem przyjęła unię z Kościołem Rzymskim w lutym 1665 r.²¹ Podobnie jak w innych parafiach

15 Ibidem.

16 Ibidem.

17 Ta data znajdowała się na tablicy z napisem w języku ormiańskim umieszczonej nad głównym portalem kościoła - BNW, rkps sygn. BOZ 1815, k. 211; Stworzyński M. [op. cit. 13]; zob.: Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 216. Podaje ją także Barącz S. [op. cit. 2] opierający się na Aktach Konsystorza lwow. orm.: s. 178.

18 Tę datę podaje BNW, rkps sygn. BOZ 1594, k. 3; zob.: Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 216 i aneks 1 na s. 228.

19 Ibidem.

20 Ibidem, k. 4.

21 Lechicki C. [op. cit. 10]: s. 73.

ormiańskich *nie obeszło się bez szemrania ze strony ludu*. Przeciwny zjednoczeniu mnich ormiański Szymon zapisał w księdze kościelnej: *Dziś kacerstwo do ormiańskiego kościoła w Zamościu zaprowadzonym zostało.*²²

Zarówno kościół, jak i kamienice kościelne znacznie ucierpiały podczas wielkiego pożaru, jaki wybuchł w Zamościu w nocy 8/9.VI 1672 r. Spłonął wtedy dach, kopuła i wieża świątyni. Stopiły się 2 dzwony i popękały sklepienia.²³ Po pewnym czasie przystąpiono do naprawy zniszczeń. Powstało nowe wiązanie dachowe. Kopułę pokryto blachą, a dach gontem - w miejsce wcześniejszej dachówki. W odbudowanej dzwonnicy zawieszono nowe dzwony.²⁴

Tymczasem na skutek wojny z Turcją i utrudnień w handlu ze Wschodem ludność ormiańska w Zamościu znacznie zbiedniała i zaczęła opuszczać miasto. W spisie mieszkańców do tzw. "subsidiium charitativum" z 1678 r. było już tylko 90 Ormian na 1257 osób pozostałej ludności. Natomiast w ostatnich latach XVII w. płacili oni zaledwie 17-tą część ogólnej sumy podymnego.²⁵ Nie było już więc środków na odbudowanie po pożarze kościelnych kamienic, ufundowanych niegdyś przez Kirkorowicza,²⁶ a i z utrzymaniem kościoła były trudności.²⁷

W dniu św. Franciszka z Asyżu, w piątek 4.X 1709 r. wybuchł w Zamościu kolejny pożar, który ponownie strawił dach świątyni, kopułę i wiązanie dachowe dzwonnicy. Tym razem dzwony ocalały.²⁸ Mimo trudnej sytuacji ekonomicznej spowodowanej wyniszczającą wojną północną zaczęto zastanawiać się, jak zabezpieczyć

22 Pawiński A. 1876. Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kościołem rzymskim w XVII wieku. W: Źródła Dziejowe. Warszawa: t. 2, s. 35.

23 Biblioteka Akademii Nauk USRR we Lwowie, Zbiór Czołowskiego (dalej BAN USRR L), rkps 1995 II, s. 1 (wg. wypisu dra A.A.Witusika) - cytuje J.Kowalczyk [op. cit. 1]: s. 217.

24 Ibidem.

25 Zakrzewska-Dubasowa M. [op. cit. 3]: s. 263.

26 Zob. przyp. 20.

27 Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 218.

28 Zob. przyp. 20.

sklepienie kościoła przed jesiennym deszczem. Radzono też nad tym, skąd wziąć środki na odbudowę świątyni. W tym celu w rezydencji proboszcza zgromadziła się starszyzna gminy ormiańskiej z ormiańskim wójtem Stefanem Aitunowiczem i ówczesnym burmistrzem Zamościa Pawłem Derbedrosowiczem. Doszli oni do wniosku, że nieliczna i zubożała gmina nie może pokryć kosztów odbudowy kościoła. Polecono więc proboszczowi Grzegorzowi Piotrowi Dawidowiczowi wystąpić do arcybiskupa lwowskiego Wartana Hunaniana z prośbą o zgodę na sprzedaż części srebrnych naczyń i ozdób kościelnych. Z uzyskanych ze sprzedaży pieniędzy, oraz ze składek Ormian zamojskich, kamienieckich i jazłowieckich, datków bractw św. Anny i św. Krzyża, a także znacznej sumy ofiarowanej przez podczaszynę winnicką Elżbietę Morelowską, zebrano fundusze na odbudowę kościoła.²⁹

Dnia 10. III 1710 r. ks. Dawidowicz podpisał z dwoma braćmi, majstrami ciesielskimi Błażejem i Janem, umowę o wykonanie na kościele wiązania dachowego, pokrycia go gontem, odbudowę kopuły i dzwonnicy. Wynagrodzeniem było 800 złotych polskich wypłacanych w trakcie trwania budowy, 2 beczki piwa, 2 spusty gorzałki i 5 łokci grubego sukna (tzw. pakłaku). Niepiśmienni rzemieślnicy parafowali dokument swoimi znakami ciesielskimi "XXX000XXX".³⁰ Wykonane przez nich drewniane konstrukcje dachu i kopuły przetrwały zapewne aż do rozbiórki kościoła.

Okolo 1725 r. ormiańskim proboszczem w Zamościu był ksiądz Zachariasz Krzysztof Steckowicz.³¹ W tym czasie liczba ludności ormiańskiej w mieście zmniejszyła się do tego stopnia, że siódmy z kolei ordynat Tomasz Antoni Zamoyski podjął w 1738 r. decyzję o zniesieniu osobnej gminy i połączeniu sądów ormiańskich z zamojskim magistratem.³² W 1749 r. podczas wizytacji przeprowadzonej w Zamościu przez proboszcza i oficjała

29 Zob. przyp. 20, s. 1 n.

30 BAN USRR L, rkps 1995 II, s. 7-9 - przytacza J. Kowalczyk [op. cit. 1]: s. 229, aneks 2.

31 Barącz S. [op. cit. 2]: s. 178.

32 BNW, rkps sygn. BOZ 1815, s. 68; zob.: Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 219, i przyp. 27.

stanisławowskiego ks. Jakuba Manugiewicza, sporządzony został inwentarz majątku ruchomego kościoła.³³

W 1774 r. zmarł kolejny ormiański proboszcz Kajetan Kossa, a jego miejsce zajął ks. Deodat Szadbej.³⁴ Około 1778 r. kościół był już ponownie w złym stanie technicznym, a fundusze na jego utrzymanie i konserwację jeszcze bardziej się zmniejszyły.³⁵ Mimo to dnia 16.VII 1781 r. papież Pius VI udzielił zupełnego odpustu na wieczne czasy wszystkim wiernym, którzy odwiedziliby kościół ormiański w Zamościu podczas uroczystości Zwiastowania i Wniebowzięcia N. Marii Panny.; św. Grzegorza, św. Antoniego Opata i św. Kajetana. Uczestniczącym zaś w innych uroczystościach ku czci N. Marii Panny w tym kościele darował 7 lat i tyleż kwadragen (odpustów 40-dniowych).³⁶

Liczba Ormian w Zamościu stale malała i ok. 1784 r. pozostali w mieście już tylko nieliczni przedstawiciele tej nacji.³⁷ W tym czasie Zamość, który znalazł się w zaborze austriackim, został objęty reformami józefińskimi. Władze zaborcze zarządziły kasatę kościoła w 1802 r. Cyrkuł zamojski ogłosił wtedy publiczną licytację wyposażenia świątyni, w wyniku której obrazy i sprzęty kościelne trafiły do okolicznych kościołów katolickich.³⁸ Kościół ormiański i jurydękę kościelną z 15 poddanymi przyłączono do funduszu religijnego.³⁹ Dwunasty z kolei ordynat, Stanisław Kostka Zamoyski, odkupił budynek kościoła i podarował go miastu.⁴⁰ Od czasu do czasu odbywały się

33 Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 3687, k. 1-2. Konnotacja splendorum i rzeczy Kościoła Zamoyskiego według wizyty uczynionej w roku 1749; zob: Kowalczyk J. [op. cit. 1]: 219.

34 Barącz S., jw. [przyp. 31].

35 Ibidem.

36 Ibidem.

37 Ibidem.

38 Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 219.

39 Barącz S., jw. [przyp. 31].

40 Muzeum Okręgowe w Zamościu (kopia w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie), rkps Potocki L.M. 1862. Zamość i jego instytucje pod względem religii, oświaty i dziejów krajowych. Kraków: t. 2, k. 225 n.; zob.: Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 219.

w nim przedstawienia teatralne.⁴¹ Gdy w okresie Księstwa Warszawskiego rząd nosił się z zamiarem wykupienia prywatnego miasta Zamościa, przeprowadzono inwentaryzację, sporządzono plany i dokonano wyceny wartości budynku kościelnego na łączną sumę 80,570.16 złotych polskich. Z dokumentu tego dowiadujemy się między innymi, że *kościół w najgorszym stanie zostaje, mury popryskane, dach cały zgnił dla starości tegoż*. Wobec tak złego stanu technicznego, sporządzający takse zredukował jego faktyczną wartość aż o 3/4 wyżej wymienionej sumy. Do wyceny dołączony był karton z rysunkami pomiarowymi rzutu, przekroju poprzecznego i fasady kościoła. Na arkuszu zachowały się sygnatury mistrza murarskiego Magnusa Zischlagnera, budowniczego (woj. lubelskiego) A.Heintza i podpułkownika inż. L.Jodko. Cała ta dokumentacja została przekazana Stanisławowi Kostce Zamoyskiemu dnia 2.VI 1811 r.⁴²

Kiedy w 1815 r. na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego Zamość znalazł się w obszarze Królestwa Kongresowego, carski sztab wojskowy postanowił stworzyć z niego nowoczesną, silnie umocnioną buforową twierdzę. W latach 1816-1817 podjęto zakrojone na szeroką skalę prace modernizacyjne przy fortyfikacjach.⁴³ Kościół ormiański, zgodnie z rozporządzeniem dowództwa twierdzy, miał pełnić funkcję wojskowego magazynu krajowego. Dlatego też dokonano kolejnych pomiarów i sporządzono projekt adaptacji świątyni dla potrzeb wojska. Projekt ów, opatrzony datą 2.XII 1817 r. uzyskał akceptację członków zamojskiego dowództwa - generałów Józefa Wasilewskiego, Jana Chrzyciciela Malletskiego i pułkownika Bontempsa. Przewidywał on

41 BNW, rkps sygn. BOZ 1827. Notatki Ignacego Loyoli Rychtera: k. 21; zob.: Kowalczyk J., jw. [przyp. 40].

42 Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Ordynacji Zamojskiej, sygn. 16973a, s. 337-340: Akta zamiany Zamościa ..., oraz sygn. 16973d, k. 84: Plan kościoła ormiańskiego w Zamościu (karton wklejony w plik akt); zob.: Kowalczyk J. [Op. cit. 1]: s. 219-220 i aneks 3 na s. 230.

43 Piątek A. 1986. Zamość. W: Kalinowski W. (red.) Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce - odbudowa i konserwacja. T. 1. Miasta historyczne. Warszawa: s. 618-619.

podzielenie nawy kościoła na 2 kondygnacje, wybicie w ścianach osobnych dla każdej kondygnacji otworów okiennych, obniżenie dachów, rozebranie szczytów i pozbawienie elewacji ozdobnego detalu architektonicznego.⁴⁴ Nie wiadomo czy projekt tej przebudowy został zrealizowany. Wprawdzie w 1821 r. Zamość przestał być miastem prywatnym i w drodze zamiany przeszedł na własność skarbu państwa, co na pewno ułatwiło poczynania władz wojskowych, lecz zły stan techniczny budowli zapewne zniechęcił do podjęcia prac adaptacyjnych.⁴⁵

Jeszcze na planie zamojskiej twierdzy z grudnia 1825 r.⁴⁶ można zauważyć ormiański kościół. Jednakże w latach 1826-27 musiał on ulec rozbiórce, gdyż nie ma go na dokładnym planie wnętrza miasta z 12.VIII 1827 r.⁴⁷ Po zburzeniu kościoła budynek plebanii, grunty i plac do niej należący zostały zajęte z myślą o wybudowaniu w tym miejscu koszar.⁴⁸ Do tego jednak nie doszło i plac przykościelny pozostał pusty aż do lipca 1968 r.

Wówczas rozpoczęto w tym miejscu budowę nowego hotelu "Renesans" według projektu architekta Tadeusza Iskierko z

44 Центральный Государственный Военно-исторический Архив, Москва: Profil de l'Eglise des Armenies cotee C. pour d'atelier & de Magasin. Zamość, le 2 Decembre 1817. (reprodukcja fotograficzna rysunku w Głównym Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, sygn. 21954 CGWIA, ark. 8); zob.: Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 220 i przyp. 36.

45 Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 220.

46 AGADW, Zb. Kart. sygn. 383-2: Plan des Projects des Fortifications sur la place de Zamość, 20.XII 1825, cyfra 64; por.: Pawłowska A. 1980. Plany i mapy Zamościa z XVII-XX w. W: Kowalczyk J. (red.) Zamość ... [op. cit. 5]: s. 271, poz. 48.

47 AGADW, KRSW, sygn. 2315-21: Plan de l'interieur de la place de Zamość a l'epoque du 12 Aout 1827; por.: Pawłowska A. [op. cit. 46]: s. 271, poz. 51; zob.: Kowalczyk J. [op. cit. 1]: s. 220.

48 Biblioteka PAN w Krakowie, rkps sygn. 2345/1, s. 105 (k. 53): Jędrzejewicz J. Historia Kolegiaty Zamojskiej, instytucyj do niej należących z dołączeniem wzmianek o różnych fundacjach w mieście Zamościu - napisana przez Ks. Joachima Jędrzejewicza Kanonika Koll. Zamojskiej w latach 1859-1864.

Warszawy.⁴⁹ Podczas wykonywania wykopów pod fundamenty i podziemną część hotelu spychacze odsłoniły fragmenty murów i fundamentów starszej budowli. Zostały one sfotografowane i pomierzone pod kierunkiem dr inż. arch. Macieja Pawlickiego przez studentów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej przebywających w tym czasie w Zamościu na praktyce inwentaryzacyjnej. Okazało się później, że były to fundamenty części wieżowej i murów magistralnych kościoła, oraz 2 krypty. Budowy jednak nie przerwano. Część gruzu fundamentowego wywieziono poza miasto, pozostałe resztki fundamentów zachowały się w pobliżu hotelu i pod cementową posadzką jego dzisiejszej kotłowni.⁵⁰

49 Kowalczyk J., jw. [op. cit. 1].

50 Pawlicki M. 1980. [op. cit. 9]:s. 179-180.

Prośba do Czytelników:

Powyższy artykuł stanowi część większego opracowania na temat kościołów ormiańskich na terenie dawnej Rzeczypospolitej. Studium to, nad którym obecnie pracuję, będzie obejmować nie tylko historię, lecz również dokładne omówienie architektury poszczególnych świątyń. Dlatego zwracam się z gorącą prośbą do Czytelników Biuletynu, którzy dysponują jakimikolwiek zdjęciami, widokówkami, dokumentami, książkami lub własnymi wspomnieniami na temat ormiańskich kościołów w Bałcie, Brzeżanach, Czerniowcach, Horodence, Jazłowcu, Kutach, Lesku, Lwowie, Łucku, Łyścu, Mohylowie, Obertynie, Ormianach, Raszkowie, Sniatynie, Stanisławowie, Tyśmienicy, Zamościu, Złoczowie, Zwańcu i innych o skontaktowanie się ze mną:

ul. Ulanów 48/30
31-455 Kraków
tel. 12-17-83

Państwa pomoc może być nieocenionym wkładem do pogłębienia naszej wiedzy o historii i kulturze Ormian w Polsce.

Jacek Chrząszczewski

Czy tylko ERYWAŃ?

Antoni AMIROWICZ [Kraków]

Obecnie w języku polskim brak jednoznaczności w kwestii nazwy stolicy Armenii: w użyciu spotyka się formy *Jerewan*, *Erewan*, *Erewań*, *Erywań*, jednak nie wszystkie z nich mogą być uznane za prawidłowe. Stolicą Armenii jest miasto Երևան (w wymowie ormiańskiej *Jerewan*). Do Polski nazwa tego miasta dotarła w XIX w. za pośrednictwem języka rosyjskiego w formie *Erywań*. Tylko te dwie formy można uznawać za prawidłowe; wszystkie pozostałe zostały utworzone sztucznie, i nie mają w języku polskim dłuższej tradycji.

Andrzej Pisowicz w swoim artykule poświęconym zagadnieniu prawidłowej nazwy stolicy Armenii (1994, Biuletyn Orm. Tow. Kult., nr 2, s. 19-21) postuluje rezygnację z ormiańskiej formy *Jerewan* (która, jako nazwa geograficzna zakończona na -an, nie posiada w języku polskim dobrego wzoru odmiany), i stosowanie wyłącznie starej polskiej formy *Erywań* (odmienianej jak *Poznań*).

Podzielając poglądy wspomnianego Autora na temat walorów formy *Erywań*, nie sędzę, że forma *Jerewan* powinna być odrzucona jako źle dostosowana do języka polskiego. W języku polskim istnieją ugruntowane schematy odmiany nazw geograficznych zakończonych na -an: w liczbie pojedynczej wzorem może być *Kazachstan*, a w liczbie mnogiej *Stany (Zjednoczone)*. Tak więc forma *Jerewan* powinna być odmieniana następująco:

M = B	Jerewan	jak:	Kazachstan
D	(do) Jerewanu		Kazachstanu
C	Jerewanowi		Kazachstanowi
N	(z) Jerewanem		Kazachstanem
Ms = W	(o) Jerewanie		Kazachstanie

Przyjęto 21. II 1994 r.

Uważam więc, że prawidłowe i dobrze dostosowane do języka polskiego są dwie formy: Erywań i Jerewan, a wybór pomiędzy nimi zależy od upodobań użytkownika. Jednocześnie w sytuacji, kiedy istnieją aż dwie prawidłowe formy, sztuczne twory *Erewan* i *Erewań* powinny zostać zdecydowanie wyeliminowane z użycia.

Chorut

Adam MUECK [Kraków]

Przepis według p. Marii z Romaszkanów Antoniewiczowej zmarłej w latach 60-tych w Oławie. Chorut bywa pisany na kilka sposobów: chorut, horut, churut, chorót itp.

- 3 l mleka
- 1 kg naci pietruszki bez łądyg
- 1/2 kg selera (korzenie i nać bez łądyg)
- 1 łyżka stołowa suszonego ziela estragonu
- 3 łyżki stołowe soli
- 2 dkg kwasu cytrynowego

Mleko zagotować, ostudzić i wlać do kamiennego garnka wysmarowanego kwaśną śmietaną. Kwasić 3 tygodnie, codziennie mieszając, a nadmiar serwatki odlewać. Po 3 tygodniach zemleć seler i nać pietruszki. Do zieleniny dodać estragon i sól, wymieszać, pozostawić na 24 godziny. Po tym czasie połączyć z przekwaszonym mlekiem, dodać kwas cytrynowy, zagotować, a następnie zagęszczać ciągle mieszając (nie przypalić!). Gdy masa osiągnie taką gęstość, że spada z łyżki - ostudzić ją. Na następny dzień formować małe stożki (wielkości palca) i suszyć na piecu lub na kaloryferach (nie na słońcu). Gdy stożki są zupełnie twarde, przechowywać w słoikach w ciemnym miejscu.

Zupę przygotowuje się tak jak zupę pomidorową - zamiast przecierem pomidorowym zaprawia się ją startym na tarle chorutem (1 stożek na 2 porcje), a podaje z gandzaburem, łazankami, ryżem, kluseczkami itp.

Przyjęto 28.11 1994 r.

Gandzabur

Anna DANILEWICZ [Miłoszyce, woj. wrocławskie]

Zupa z wywaru kostnego i warzyw, zaprawiona śmietaną i roztartym chorutem, z drobnymi gałkami z krążków ciasta, nadziewanymi siekanym lub mielonym mięsem (powinna być baranina). Pierwszą gałkę robiono z 2 krążków, a między nimi nadzienie. Była to gałka duża, większa od pozostałych i nazywała się "dołowat". Komu przypadła na talerzu ten się cieszył, bo to była dobra wróżba - panna wychodziła za mąż, młodzieniec się żenił. Matki często szukały chochelką w zupie, żeby przemycić do talerza nie wydanej jeszcze córki lub synowi ów dołowat. Ponieważ inni nie wiedzieli, wszyscy najpierw łyżką wiosłowali w talerzu szukając upragnioną gałkę. Jeżeli trafiła się osobie starszej, która już nie potrzebowała się żenić, ani wychodzić za mąż, było dużo śmiechu. Dla hecy robiono czasem kilka takich dużych gałek, żeby usatysfakcjonować więcej osób.

Przyjęto 28. III 1994 r.

K R O N I K A

Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne wspólnie z Kołem Zainteresowań Kulturą Ormian przy krakowskim oddziale Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego zorganizowało w lutym i marcu bieżącego roku dwa zebrania:

- 1) 28 lutego doc. Andrzej Pisowicz przedstawił własne prace armenistyczne przeprowadzone na Uniwersytecie w Lejdzie w roku akademickim 1992/93;
- 2) 28 marca mgr Marine Potapińska-Nazlojan wygłosiła odczyt "Dolina Araracka i jej wartości kulturowe".

Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne zwróciło się do Stowarzyszenia "Lekarze Świata" z inicjatywą wspólnego zorganizowania akcji pomocy dla dzieci w Armenii. Wstępne rozmowy doprowadziły do zaakceptowania tej propozycji i przypuszczalnie po wakacjach nastąpi wysłanie darów. Po ostatecznym ustaleniu przez Stowarzyszenie "Lekarze Świata" szczegółów organizacyjnych Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne zwróci się do społeczności polskich Ormian z prośbą o wsparcie tej akcji.

W następnym numerze:

B. GASPARIAN

Krótki zarys historii Armenii. 1.

R. HAMBARCUMIAN

Ormianie w nauce, oświacie i kulturze Polski według Sadoka Barączy.

M.B. CHMIELEWSKA-JAKUBOWICZ

W Armenii przed trzęsieniem ziemi w 1988 r.

SPIS TREŚCI

R. HAMBARCUMIAN

Początek powstawania kolonii ormiańskich w
Polsce według Sadoka Barącza

1

A. AMIROWICZ

Mapa kresowych kolonii ormiańskich

26

J. CHRZĄSZCZEWSKI

Historia kościoła ormiańskiego p.w.
Wniebowzięcia Bogarodzicy Marii Panny w
Zamościu

28

A. AMIROWICZ

Czy tylko Erywań?

40

A. MUECK

Chorut

42

A. DANILEWICZ

Gandżabur

43